

ЧЛАНЦИ

Др Петар Б. Стојановић

ПРАВНА ИСТОРИЈА НА СТРАНИЦАМА „ЗАПИСА“ (1927—1941)

— Скице за црногорску историју права* —

Насљеђе које нам је остало иза „Записа“ од одлучног је значаја за правну историју Црне Горе. Оно побуђује све шире научно интересовање и озбиљан је прилог општој историји права. У друштвеном животу Црногораца, у прошлим вјековима, а у њиховој свијести и дан-данас, живе трагови установа које су вјековима уназад, превазиђене код културних народа. Ови трагови имају и сада неку практичну вриједност. На непосредном и свјежем научном материјалу из Црне Горе и њој сусједних крајева, посебно из сјеверне Албаније, који чува друштвене и правне обичаје из дубоке старине, развијенији народи стичу увид у своје „дјетињство“, упознају свој развојни пут који их је довео до садашњег степена друштвеног развитака.¹ Због вјековне изолације, на овим просторима, дуже и упорније него другдје, задржавају се трагови родовско-племенског друштва, збива се интересантан процес сукоба и компенетрације класног и бескласног друштва, оштри класни сукоби изражавају се у прикриве-

* Реферат са научног скупа посвећеног 50. годишњици „Историјских записа“, одржаног у Цетињу 20—22. X 1977. године.

¹ „У повијести Сјеверне Албаније накрцано је градиво, које имаде прворазредну вриједност и с гледишта опће историје човјечанства“ (M. Šufflay, Повијест сјеверних Арбанаса, Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, Београд 1925, књ. II (1924) стр. 193). Изучавање друштвених и правних обичаја у Сјеверној Албанији је дагоцјено, јер... esso ci permette di conoscere una volta di più, in una specie di embriologia sociale e giuridica, studi importanti attraverso ai quali anche la nostra civiltà é passata prima di giungere al grado attuale“. Ово стога што „...hanno conservato quasi ancora viventi, in mezzo alla civiltà attuale, costumi giuridici e sociali di un mondo lontano da noi molti secoli“ G. Casteletti, Consuetudini e vitasociale nelle montagne albanesi secondo il Kanun i Lek Dukagjinit, Studi albanesi, vol. III—4—1933—1934, Roma Istituto per l'Europa orientale, pag 62). Ово што познати научници кажу о сјеверној Албанији вриједи и за Црну Гору, с разликом што је црногорско друштво више одмакло у развитаку. Сјеверноалбанско друштво је „архаичније“, компактност његовог родовско-племенског устројства „начета“ је нешто доцније него у Црној Гори.

ном облику, држава и државно право настају на основици, иако не класичног, родовско-племенског друштва. Црногорско и сјеверноалбанско друштво нијесу иживјела развијено феудално, нити зрело грађанско друштво. На њиховом подручју смијениле су се и укрстиле разне цивилизације: оvdје су егзистирали Илири, Рим и Визант, српска средњовјековна држава, Турска, Млеци, Француска и Аустрија. Трагови коегзистенције и сукоба Истока и Запада, трагови судара словенског и латинског вала, преплитање и узајамно прожимање паганских установа и оних из доба хришћанства, међутицаји римско-византијског и „самоникалог“ словенског обичајног права — живи су и свугдје присутни.

Судбински повезана, а интригама и интересима великих сила једно другом супротстављена, родовско-племенска друштва у Црној Гори и Сјеверној Албанији окружена су развијеним европским државама, Млечима, Аустријом и Турском; разлике између друштвених уредби граничних држава и уредби у Црној Гори и Сјеверној Албанији огромне су.² Својим развијеним државама и правом, граничне земље посредно и непосредно утичу на обичајно право и поспјешују процес настанка модерне државе и права на црногорском и сјеверноалбанском подручју. Са своје стране црногорско и албанско обичајно право повратно дјелују и „примитивизирају“ право сусједних им држава. Збива се интересантан процес прожимања и компенетрације „правног“ и „неправног“ стања. Симбиоза друштвених и правних установа развијених европских држава и неразвијених установа Црне Горе и Сјеверне Албаније дала је оригиналне, и само оvdје познате, „мјешовите“ установе. Самосвојни и особити положај и развитак Црне Горе и сусједних јој крајева прворазредна је грађа за шири истраживања, и стога привлачи пажњу не само домаће већ и стране науке. У потврду тога је и закључак историчара Ст. Станојевића: „Може се слободно рећи, да на целој територији, на којој наш народ живи, нема занимљивијег терена за проучавање него што је наше јужно Јадранско приморје. Ту су најразноврсније и најкомпликованије основице, на које је накалемљен наш народни и државни живот, на земљишту, које је стално било изложено разним и компликованим политичким и културним утицајима, дале појаве и створиле типове, којима је, по занимљивости и оригиналности мало равних у историји“³.

² Црна Гора је „... дуго и дуго вријеме остала осамљена и посве оддијељена од остале Јевропе“. Посљедице тога осамљења су сасвим природне. „Кад има тако дубоких разлика међу политичким, економским и друштвеним уредбама појединих народа старе Јевропе народи који су вазда стајали мање или више под међусобним утливом, посве је наравно да такве разлике међу њима и Црном Гором бијаху тако огромне“ (В. Богишић, *Метод и систем кодификације имовинског права у Црној Гори*, САНУ, Београд 1967, 41).

³ Ст. Станојевић у предговору књиге М. Šufflay-а, Срби и Арбанаси, Београд 1925, IV.

До почетка прошлога вијека о Црној Гори, у свијету, једва да се нешто знало, нема тјешње везе између ње и културних народа. Владало је увјерење да се ради о дивљој, неорганизованој, полуварварској земљи на периферији отоманског царства, гдје странцу нема мјеста и гдје је закон крвне освете свеобухватан. У написима страних путописаца градови Будва и Котор који су на њеном прилазу описивани су као посљедње станице цивилизоване Европе (П. И. Поповић, Интерес за Црну Гору у почетку XIX вијека, *Записи* I—1927, стр. 1—12). Живље интересовање које је Европа показала за овај простор у XIX вијеку посљедица је укрштања интереса великих сила (Русије, Аустрије, Француске, Енглеске), животно заинтересованих за наслеђе умирућег Турског царства. У политичко-стратешким прорачунима ових сила Црна Гора је важна не само због свога изузетног стратешког положаја већ и као центар окупљања сусједних брдских, херцеговачких и малисорских племена у борби против Турске. Стога су, како путописи странаца тако и дневна и периодична публикастика црногорске државе у XIX и почетком XX вијека мотивисани првенствено ужим политичким разлозима. Великим силама су потребна елементарна сазнања о Црној Гори и њеном народу (броју становника способних за оружје, обичајима, гео-политичком положају и др.) ради обезбјеђења њихових интереса на Балкану. Сама Црна Гора заузета је примарно својим односима са Турском, ослобођењем граничних брдских и херцеговачких племена, интересом своје државне еманципације и афирмације у међународним односима. Зато је, како у домаћим тако и у страним написима из тога доба, интерес за научна истраживања Црне Горе подредан. Кад је ријеч о правној историји, таквог истраживања једва да је могло бити у земљи без дубље правне традиције, шире законодавне активности, земљи у којој је све до краја њене државно-правне егзистенције, превласт неписаног, обичајног права у приватно-правним односима свеобухватна и одлучна.

Непроцјењива је заслуга „Записа“ у томе што су изношењем на свјетло дана богате аутентичне документације и обрадом основних правних и друштвених установа из црногорске историје први зашли у озбиљну, научно фундирану обраду права, економије, морала, сржи народног живота, и тако домаћој и иностраној научној јавности скренули пажњу на овај простор „крцат баштином прадоба“. Легитимисали су нас пред свијетом са једном својеврсном цивилизацијом која се развијала на овом тлу. Материјал објављен на страницама „Записа“ до те је мјере значајан да се може смјело рећи: ни један озбиљан научни радник, правни историчар посебно, не може се упустити у истраживање наше прошлости без његовог консултовања.

Тематика *Записа*, као што ће се видјети у току даљег излагања правног материјала објављеног у њима, свестрана је како

проблемски тако и регионално. Она оспорава својевремене, тенденциозне приговоре да је часопис „сувише црногорски“⁴. Ипак, радови и грађа о Црној Гори на њиховим страницама претежу и доминантни су. Објективно узев, *Записи* су својеврсна реакција на игнорисање и заташкавање тзв. „црногорског питања“ у буржоаској Југославији. Њихова појава и редослед излажења датирају у вријеме поплаве дезинформација о Црној Гори и њеном владајућем врху у званичној штампи и научној публицистици „троједине краљевине“. Није случајно то да се у *Записима* не појављују „крупнија“ имена ондашње југословенске науке, нити прећуткивање или умањивање значаја овога часописа у угледнијим гласилима тога доба. И са тога становишта, пионирски је допринос *Записа* у чувању нашег културног наслеђа, стварању научне традиције у Црној Гори, развијању и његовању љубави према њеној прошлости, у потврди идентитета и индивидуалности Црногораца. Допринос је тим већи ако се има у виду да је часопис издаван, и то уредно у 12 годишњих свезака, без дотација — самофинансирањем, бесплатним радом његових редактора и сарадника.

Богата изворна грађа коју нам нуде *Записи* поуздани је ослонац за вјерно тумачење црногорске прошлости. Она наводи на историјски приступ проучавању те прошлости и чува од „осавременавања“ и подвођења историјских догађаја под савремене моделе.⁵ Опасност од савременог стандардизовања старих друштава, од које није слободна ни наша савремена историографија, посебно је наглашена у правној историји. Правни живот и правне установе дате епохе или одређеног народа тумаче се савременим идејама, подводе под савремене обрасце мишљења и правне стандарде у савременом правно-техничком смислу. *Записи* су више него иједна историјско-правна публикација свога доба, у нашој земљи, одољели оваквој опасности.

⁴ На приговоре о „црногорском“ карактеру *Записа* одговорио је њихов уредник Д. Д. Вуксан: „*Записима* се често приговарало, да су и сувише „Црногорски“, но они нијесу ни могли бити друкчији. Имајући више научни карактер, што је било природније него да пишу у првом реду о Црној Гори, о којој је иначе врло мало писано. Осим тога, с малим изузетком, сарадници су били искључиво Црногорци. Од *Црногорке* требало је чекати преко 50 година, да Црногорци могу издавати часопис без сарадње са стране“ (*Преглед штампе у Црној Гори 1834—1934*, Цетиње 1934, 120).

⁵ Ф. Куланж мисли да се и најозбиљнији писци у својим изучавањима старих друштава некад занесу савременим идејама. Ти историчари, по њему, сувише живе животом свога времена да би довољно разумјели прошло вријеме. Они се инспиришу садашњошћу да би објаснили прошлост, факта и страсти садашњег времена преносе у некадашњи свијет. Исти аутор мисли „... да се за потпуно разумијевање прошлости треба са свим апстрахирати од своје епоке и из саме прошлости извући средства за њено објашњење. Стога је он и био страстан „*liseur des textes*“, стога се он сасвим и затварао у историјске документе, и изворе и само тамо тражио истину“ (Б. А. Прокић и Ж. М. Милосављевић у *Предговору* дјела: Ф. де Куланж, *Државе старог века*, Београд 1895, стр. IV).

Допринос *Записа* нашој правној историји богатији је и значајнији него што је то случај са поратним „Историјским записима“. Исправе објављене на страницама „Записа“ наводе на закључак да правне установе у Црној Гори све до новијега доба нијесу издиференциране, оне се преплићу са установама морала, народних обичаја, религије, фолклора, што је од битног значаја за изучавање њеног правног живота уопште и генезе појединачних правних института посебно.⁶ Искусном правном аналитичару, опремљеном богатим фондом опште културе, ове исправе потврђују уску — органску повезаност права и друштвено-економских односа, зависност права од производних односа, њихове међуутицаје, укратко — непогрешиво и боље него што друго откривају анатомију и структуру црногорског друштва у прошлим вјековима. Консултовањем богате грађе и радова у *Записима* на тему односа Црне Горе и сусједних брдских и херцеговачких племена, с једне, и њених односа са Турском и великим европским силама, с друге стране, може се пластично пратити процес рабања и развитака међународног субјективитета Црне Горе до нивоа формално независне и суверене државе.

Шире узето, готово да нема написа и исправе у *Записима* који не би били од интереса за црногорску правну историју. Временски и просторни чиниоци ограничавају нас да се у сумарном прегледу правног материјала на страницама *Записа* ограничимо на излагање, и то само парцијално, радова и документације који су значајни за нашу правну историју у ужем смислу. У настојању да материјалом потврдимо закључке у уводу овога рада, трудили смо се да приликом сажетог излагања грађе, колико је то објективно могуће, избјегнемо опасност од њене оцјене са гледишта савремене правне систематике.

*
* * *

У приказу књиге Б. С. Томовића „Насљедно обичајно право у Црној Гори“ (*Записи*, књ. I—1927, 53—55) аутор Ст. Д. сматра да је Томовићев рад, и поред својих озбиљних недостатака, добитак за правну књижевност, с обзиром да је „стручна литература о црногорском законодавству, правним обичајима и правосуђу бедна...“. Успут, Ст. Д. указује да Црна Гора нема писаног закона о насљедству већ се ова материја просуђује по обичајном праву. Мушки су у насљеђивању привилегисани на рачун жен-

⁶ Друштвене и друштвено-правне установе у Црној Гори, по В. Богишићу, повезане су међусобно до те мјере и међусобно се прожимају да се једва може говорити о једној, а да се не спомену и друге (Архив Историјског института у Титограду, исписи из Богишићевог архива у Цавтагу, исписао Н. С. Мартиновић, Ф. — 242, Славизирани Цигани у Црној Гори, стр. 1 и 2.).

ских. Кћер уз живу браћу не наслеђује, има једино право на издржавање и удомање. Ни удова нема право на наслеђство, последице смрти мужа она стиче само право на ужитак мужевине.

Граница Црне Горе и Турске до Берлинског конгреса није дефинитивно уређена. Погранични немири међу њима су чести. Зетска долина са турским утврђењима увлачи се као клин у црногорске природне границе и поприште је сталних сукоба између Црногораца и Турака. Године 1859. Међународна комисија трасирала је црногорско-турску граничну линију. Овим актом Црна Гора је, по међународном праву, *de facto*, призната за независну државу (М. Кнежевић, Покољ Црногораца у Подгорици, *Записи I—1927*, 92—96).

У одломцима из Мемоара „Германија и Црна Гора“ (*Записи I—1927*, стр. 95—106) војвода Г. Вуковић пише о организацији државне управе и полагању темеља модерној дипломатској служби у Црној Гори 1879. године. До тога доба црногорско друштво је, сматра Вуковић, примитивно, патријархално, појмови о држави су на страни. Законодавство, администрација и јурисдикција исцрпљују се у појму „судити“. За Црногорца, у то вријеме, владати и судити су синоними. Изрицањем правде заузети су сви државни функционери — до врховних главара и књаза. Војни старјешине суде чак и штете у пољима и шумама. Свуда се расправља о свабама и давијама. Ко не суди, ма какав положај имао, нема угледа. Због таквог схватања, чије узроке Вуковић не уочава довољно, односи Црне Горе са иностранством сматрани су за споредну ствар. Турски достојанственици опште непосредно са књазом Николом. По Вуковићу излази да је, осим пограничних сукоба, текућих послова са елементом иностраности мало. Енглеска, Француска и Италија уређивале су своје односе са Црном Гором преко својих конзула у Скадру, а Русија и Турска путем својих конзуларних функционера који резидирају у Дубровнику. Послије 1879. године велике силе, једна за другом, акредитују своје посланике код црногорског двора.

Записи I — 1927 (стр. 302) нотирају прилог П. М. Божовића: Албанске легенде о Марку Краљевићу, значајан за односе и заједничку традицију црногорских и албанских племена. Марко је познат и у албанским легендама, он има и побратима у Задрими — Албанија. Путем побратимства као особите врсте сродства повезују се и орођавају сусједна и сродна албанска и брбанска племена.

У рубрици „Научни преглед“ (*Записи I — 1927*, 305—307) Р. Вешовић приказује дјело Ј. Ердељановића „Стара Црна Гора“. Подвлачи да је у Црној Гори „... још најсвежији материјал за проучавање многих етнолошких и историјских питања, нарочито питања формирања племена и племенских организација, питања међусобног односа појединих етничких група...“. Свјеж је и непосредан материјал о обичајном праву.

Култ св. Јована Владимира, зетскога кнеза из X и XI вијека, обрађен је у расправи А. Јовићевића: Св. Јован Владимир у народној успомени (*Записи I — 1297, 321—328*). Жив како код православних тако и код католика и муслимана, овај култ је допринио да поисламљени православци задрже многе старе обичаје и хришћанске обреде. Мркојевићи, и последије турчења, чувају Владимиров крст, славе славу, налажу бадњаке и, заједно са православнима, пале свијеће на гробљима и црквинама. Заједничке традиције и свијест о заједничком поријеклу код њих су јачи од ислама као вјероисповијести, којој припадају а о којој мало и површно знају.

У рубрици „Грађа за историју и фолклор“ (*Записи I — 1927, 360—366*) Д. Д. Вуксан објављује књигу ктитора и приложника манастира цетињског у времену од 1596. до 1623. године. Приложници манастиру обично су саморанци. Тестира се „за душу“ самог тестатора, жене му, оца и мајке, кћери, браће, сестара и осталих ближих сродника. Прилози су оскудни и сиромашни, као што је сиромашно и друштво коме завјештаоци припадају: даје се нешто у новцу, или мања количина вина, ракије, соли и уља, воћа, некад и пчеле, комад стоке и земља. Тестатори су из Црне Горе и Приморја. Грађа је значајна за изучавање теста-мента као правног акта који се развио у крилу цркве.

Објављивањем преписке Петра I, с једне, и Караборђа, кнеза Милоша Обреновића и војвода из I српског устанка, с друге стране (*Записи I — 1927, 107—119* и *Записи II — 1928, 172—178, 295—301* и *368—375*), попуњена је озбиљна празнина у изучавању односа Црне Горе и Србије, који су до тада мало познати. Караборђе апелује на „једноплемену и једновјерну браћу“ да помогну Србији у борби против Турчина који хоће „... да избрише са свим име и благочестије Србско“. Владика Петар I извјештава кнеза Милоша 1816. године да већ четврту годину у Црној Гори „није било никаквога земнога рода“, па моли да се један број Црногораца исели у Србију, боље тамо него на другу страну, јер ће у Србији „... да уживају мир и тишину како и тамошњи народ и да буду под јединим правом нераздвојени од тога Народа“. Шаље изасланике да би са кнезом и везиром говорили о примању ових исељеника. Кнез Милош, са своје стране, јавља 8. јула 1821. године владици Петру I да усљед интрига грчких владика, „... који су у свакој почести код Двора отоманскога...“, Турци доводе војску на границу Србије. Моли владика да би Црногорци, за случај турскога напада на Србију, помогли тако што би извели војску на албанску и херцеговачку границу и тиме уздржали тамошње Турке од напада на Србију.

Обичајно право је конзервативна сила, резултат је спорих, готово стагнантних промјена у црногорском друштву. Уходане вјековима обичајно-правне норме вуку назад, опиру се прогресу, народ их се држи као завјета предака. Стога се и владика Пе-

тар I жали француском пуковнику Vialli да је његов народ сувише привезан својим старим обичајима (П. И. Поповић, Личност владике Петра I по француским изворима, *Записи II* — 1928—70).

У *Записима II* — 1928 (198—200) Р. Вешовић пише о полуномадском сточарењу које у Брдима прожима укупан друштвено-економски живот. Почетком љета издиже се из села у планину, а с јесени је здиг са катуна на село. Сточарска кретања одвијају се по утврђеном реду и устаљеним обичајно-правним нормама: издиг и здиг бивају у заказано вријеме, обављају се колективно, прије уреченога рока нико не може издићи у катун, а тамо може остати до кад хоће.

М. Бошковић, у *Записима II* — 1928 (216—220), расправља питање кућне заједнице у Црној Гори и њене легитимације пред судом. Кућа је, по њему, самостални — нелични имаоник и као таква може да тужи и да буде тужена. Домаћин кућне заједнице је само њен заступник, он не може бити тужен лично, већ Кућа као правно лице. Пресуда се може извршити на терет Куће, а не на терет њеног домаћина.

У наставку својих мемоара војвода Гавро Вуковић (*Записи II* — 1928, 220—228) пише о интересантном и неочекиваном реаровању Србије поводом пријема титулатуре Краљевског Височанства од књаза Николе. Изузетно од европске штампе, србијанска штампа је узела проглашење титуле Краљевског Височанства за неко узурпаторство са црногорске стране, на штету краљевске династије Србије. Црна Гора је прогласила „... првог Краља послѣ Косова“. „По том изопаченом њиховом (србијанском — П. С.) схватању Краљевско височанство припадало је искључиво краљевској породици краљева од Србије и никоме више“.

Уводно мјесто *Записа II* — 1928 (257—266) дато је расправи Р. Меденице о оснивању француског конзулата у Црној Гори. На инсистирање француских власти да се отвори француски конзулат на Цетињу, а бојећи се интрига француских агената, Скупштина црногорских главара одговорила је 1808. године Французима да њиховог конзула не може примити. Ово стога што до тада у Црној Гори ниједна држава није имала конзула. Црна Гора не може обезбиједити смјештај конзулу, јер нема градова „...нако села по горама разпершена“. Посредовање конзула није нужно, јер у Црној Гори нема велике трговине. Назначени конзул Томић познат је као смутљивац. На крају црногорски главари сматрају да за именовање француског конзула у Црној Гори нема ни формалних претпоставки, јер страни конзул може бити послан у Црну Гору само уз знање њенога покровитеља — руског императора.

За имовинско-правни режим риболова на Скадарском језеру извјестан, мада маргиналан, значај има рад А. Јовићевића — Риболов на Скадарском језеру (*Записи III* — 1928, 34—42).

Чланак Д. Д. Вуксана Прва црногорска банка (*Записи III* — 1928, 51—65) богат је подацима о заложници црногорској за год. 1864—1868. Подаци су интересантни за изучавање заложног права у Црној Гори у другој половини XIX вијека, односно у доба развитка зеленашког и трговачког капитала у њој. Основни капитал уложили су књаз Никола и војвода Мирко. Од суме на коју је процијењена заложена ствар издавано је 75%, рок залога је један мјесец до једне године, годишње камате су 8%. Неоткупљене залогe продаване су. Заложницом се служе сиромаси, а више главари и виђенији људи који добијају и веће суме. Највише су залагани оружје, рухо и накит, на некретнине се мало даје, заложене су само четири куће. Залогe су скупоцјене, нарочито оружје. У неком случају заложена је и једна — часна рижеч. Заложница је била активна.

Рубрика „Грађа за историју и фолклор“ (*Записи III* — 1928, 81—91) садржи преписку владике Рада са србијанским владарима и другим лицима из Србије. Писмом од 25. II 1831. године кнез Милош савјетује владика да не узнемирава скадарског везира, јер „Црна Гора не може без Скадра ни сушествовати, она и рану своју има од њега и трговину коју посредством њега распрострањава“. Поводом бјекства епископа ујичког Никифора у Црну Гору владика Раде одбија захтјев митрополита српског Мелентија и кнеза Милоша да се епископ изда и поврати у Србију, „...зашто је то наш црногорски стари обичај и закон, да когођ к нама прибјегне, буде примљен и браћен боље него свој брат оли отац био кому драго“. Савремено право азила има богату традицију у праву утока, одавајкада развијеном у Црној Гори.

У приказу Годишњице Н. Чупића књ. XXXVII (*Записи III* — 1928, 174—176) Д. Вуксан се посебно осврће на студију А. Соловјева о значају и утицају византијског права на Балкану. Утицај византијског права на наше право видан је од Немање, утицај Номоканона датира и од раније.

Русија и проглашење Црне Горе књажевином предмет је студије Д. Д. Вуксана у *Записима III* — 1928 (193—199). У тексту се наводи дио тестаментa којим владика Раде именује Данила за насљедника: „За насљедника мојега остављам Данила, Станкова сина и мојега синовца; њему остављам владичество, како је од старине узаконено у Црну Гору. Истоме Данилу свеколико моје и движимо и недвижимо што имам у Црну Гору остављам, а препоручујем мојему брату Перу, да Данила у свачему, како својега сина наставља, доклем се Данил учини способан народом управљати“. Као врховни поглавар и теократа Његош идентификује имовину црногорске државе са својом личнош, што би,

буквално узето, било противно његовом статусу свештеника и духовног поглавара. Како унутрашње тако и спољне прилике сазреле су да се у доба књаза Данила Црна Гора прогласи „мирском државом и нашљедственим књажевством“. Једна шака не може даље стискати крст и сабљу. У Европи је ишчезао теократски облик владања, јер овај облик није сагласан са „свјетлошћу филозофије... нити је наличан од једне здраве политике“.

Књаз Данило води архиву и евиденцију уредније од свих црногорских владара. Први нумерише акта, из чега излази да је водио дјеловодни протокол. Протокол и кореспонденцију са иностранством, на француском језику, води му његов лични пријатељ, француски конзул у Скадру — Екар (Д. Д. Вуксан, Црна Гора и Србија, *Записи III* — 1928, 232).

У „Ситним прилозима“ (*Записи III* — 1928, 236—237) донјето је неколико драгоцјених докумената из доба књаза Данила. Први је наредба капетанима о кажњавању лупежа од 1. октобра 1853. године: „Да објавиш у тај час твојој капетанији, да од данас когођ ухвати лупежа у својој мукџи, да га слободно убити може... и свакојему оному, који би убио лупежа свврху своје муке даће Свијетли Књаз награде талијера двадесет“. Други прилог одређује накнаде свештеницима за обављање њихових услуга, а у трећем је ратна прокламација Књаза народу од марта 1854. године: Ко жели ратовати против Турчина — заклетога непријатеља православне вјере и закона, „... који јуначко а не женско срце носи“, нека „... заборави жену и дјецу и све што има на ови свијет...“. Четврти и пети прилог су текстови заклетве сенатора, капетана и перјаника.

Расправа Т. Борђевића — Ред при женидби и удаји у нашем народу (*Записи III* — 1928, 264—268) везана је за брак и брачно право. Женидба и удаја браће и сестара код нас бива по реду. Држи се за увреду ако се вјери млађа кћер док се старија уда. Старије се може преженити тек ако није за женидбу и удају, јер је психо-физички неспособно или је, из ма ког разлога, неспособно за брак. Но, и у том случају тражи се допуштење од старијег. Прежењивање би било знак да је старије чељаде неспособно и недостојно за брак. У основи ове појаве је схватање да је неприродно остати неожењен и неудата, кад за то дође вријеме.

А. К. Матановић пише о удовичком ужитку по обичајном праву и позитивном законодавству Црне Горе (*Записи III* — 1928, 285—289). Ово право исцрпљује се у уживању мужевине под надзором старатеља који стварно штити интересе мужевљевих законских насљедника. Муж може за живота, тестаментом, измијенити нешто како у погледу законских права удовице тако и у односу на постављање старатеља. Не би је, међутим, могао лишити самога права на уживање мужевљеве оставштине.

Грбаљ је упорније него други наши приморски крајеви, који су имали своје самоуправе, судије, законе и статуте, одолијевао утицају страног римско-византијског права и чувао своје аутохтоно обичајно право, прожето озбиљним рецидивима средњовјековља. Његов правни живот, као и правни живот других народа уопште, најмаркантније се изражава преко правног положаја жене. Обрада положаја жене у Грбљу предмет је рада Р. Ј. Драгићевића — Жена у „Грбаљском законик“ (*Записи IV — 1929, 65—73*). *Записи*, иначе, посвећују прилично простора Грбљу — средишту укрштања домаћих (црногорских) и страних утицаја, ризници и чувару старинских установа.

Расправљајући положај жене у Грбљу Драгићевић врши пређења тога положаја са положајем жене у Хамурабијевом законик, код Мојсија и у Душановом законик. Библијски закон „живот за живот“, који је у духу Хамурабија, у врху је Грбаљског статута. Но, код крвне освете цијена двије женске главе одговара једној мушкој, три жене-свједока вриједе као један човјек-свједок. Удовица се може удати тек годину дана иза мужевљеве смрти, а удовац се може женити 6 мјесеци послје женине смрти. Казне тјелесном осакатом познате су како у Грбаљском статуту тако и код Хамурабија. За удар оца или матере дјетету се у Грбљу сијече рука. Код Хамурабија рука се сијече сину који удари оца. За удар родитеља по Мојсију дјеца се кажњавају погубљењем.

Жену која почини прељубу по „Грбаљском законик“, муж отпушта „ошишане главе, ферсана (разрезана) носа и без једног уха“. За исти преступ муж се кажњава новчано и да „... до своје смрти не смије у скупштини сјести“. Хамурабије и Мојсије кажњавају смрћу оба прељубника. Тјелесна осаката — сијечењем руке и резањем носа предвиђена је у Душановом законик за случај ако владика — властелинка учини блуд са својим човјеком. Законик књаза Данила од 1855. године овлашћује мужа да своју жену затечену у прељуби заједно са прељубником убије. Како се тамо држи за срамоту жену убити, то је овдје Законик надвладан обичајем који овлашћује изневјереног мужа да жени-прељубници (умјесто смртне казне) отсијече нос, што је комбинација тјелесне казне и моралне санкције која жену изопштује из друштва.

Жена је по „Грбаљском законик“ запостављена у наслеђивању. Кћери имају право на дио у очинству само ако се кућа „истражи“ и остане без мушких глава. Аналогно је рјешење и у Мојсијевим законима. Тако је у класичној Црној Гори. По Корану, код наслеђивања синови добијају два пута већи дио него кћери. За случај да има кћери, отац у Грбљу не може посинити — адоптирати треће лице, јер би тиме своје кћери лишио наследства. Изузетно, може то учинити ако кћери на посиновљење

пристану. Син који се ожени без сагласности родитеља бива лишен права да наслиједи.

Аутентичност „Грбаљског законика“, у редакцији В. Врчевића, наука је оспорила. Ипак, „Законик“ није Врчевићева „маштанија“. То је запис — збирка обичајног права у Грбљу из прошлог вијека, интересантан за проучавање старинских устанаова, посебно система казни тјелесном осакатом и каменовањем, чије је далеко поријекло у тами вјекова Оријента.

Доста распрострањене тезе о „самониклости“ и аутохтоности обичајног права у Црној Гори релативног су значења. Мада у лаганијем ритму, Црна Гора и њен правни живот изложени су страним утицајима; у њој, а поготову у њеним пограничним подручјима, жив је процес међуутицаја домаћег и страног права коме је коријен у шеријату и римско-византијском праву. Крајњи узроци поступне и успорене компенетрације црногорских и туђинских устанаова су у брдовитом терену и географској изолацији Црне Горе, репродуковању готово истовјетних друштвених односа, преовлађивању сточарства као егзистентне гране привређивања, с једне стране, и у блокади црногорског простора од сусједне Турске, Млетака, Француске и Аустрије. Овакво становиште оправдано је дјелимично подацима у раду Данила — Тунгуз Перовића под насловом Стварање политичко-војничког обруча око Црне Горе (*Записи IV — 1929, 129—136*). Кад јој је пропала намјера исламизације Црне Горе, опробаног средства за владање туђим народима, Турска настоји да око Црне Горе створи обруч на тај начин што исламизира племена око ње, а у проријеђеним мјестима насељава Турке и Албанце. Ради јачања отпорне снаге ових насеља, на рушевинама римских, грчких и српских тврђава подижу се градови Клобук, Никшић, Спуж и Жабљак, у које се досељавају муслимани и истурчени Црногорци, добјегли из Црне Горе због крви. Тако се око црногорске границе створило храбри турски елеменат који је примио братничке особине од Црногораца. Овај елеменат није се одрекао својих старинских обичаја којих се држао прије турчења, а о исламу, кога се држи, само је формално обавијештен. Његове навике, друштвени живот и животна филозофија су мјешавина ислама и домовинског црногорског права. Слично као Турска и Аустрија, према Херцеговини, хоће да прекине етничке везе Црне Горе и сусједног јој херцеговачког становништва. Уочи „невестињске пушке“ Аустрија ради да расели православно становништво из пограничних крајева према Србији и Црној Гори и да тамо насели католике. Но, аустријски конзул у Мостару извјештава да се за те крајеве не може добити ни католички мисионар ни колониста, јер су се многи католици који су ишли за турском војском у Црну Гору вратили без носа а нико неће да се насели у крају гдје станују људи који кидају носеве. Обичај кидања носа, који су Црногорци вршили према непријатељу и

који је изазивао згражавање у Европи, недовољно је научно истражен, а интересантан је са гледишта ратног и међународног права.

Црна Гора је без излаза на море и са те стране окружена је Млещима, доцније Француском и Аустријом. Зетску равницу, Никшићко поље, Колашинску висораван са подручјима богатим у земљи, води, шумама, пашњацима — приграбила је Турска. Аустрија је блокирала Црну Гору са стране Приморја, а у Горњој Херцеговини узурпирала је планине и испаше православном елементу и уступила их католицима. Борба Црногораца са сусједним државама за плодне равнице, градове и комунице — борба је од егзистенцијалног значења. То је уједно борба за етничко повезивање са истородним елементом у граничном подручју Турске и Аустрије, уједно отпор „однаробавању“ тог елемента, отпор туђим схватањима и правним обичајима. Компликовању односа у пограничним подручјима доприноси отпор потчињеног православног становништва турским господарима. Мада подносе патње и прогон, Турци им руше цркве и силом их преводе у ислам, псују им вјеру и закон, отимају им жене, газе их и за перчине хватају, хришћани под Турцима упиру очи ка Цетињу гдје им је заштитник — манастир св. Госпође и нада — владика Петар I (Д. Д. Вуксан, *Живот никшићких Срба под Турцима у почетку XIX вијека, Записи XX — 1938, 223—226*).

У расправи „Законик Петра I владике црногорскога“ (*Записи IV — 1929, 154—167*), Р. С. Петровић бави се истраживањем времена постанка Петровог законика — фундаменталног законског дјела црногорске државе. Суптилном анализом и вјештом експлоатацијом мноштва углавном познатих података, на основу тумачења законског текста и литературе, Петровићева доприноси рјешењу овог и данас дискутабилног проблема. Њен је закључак да је Стега од шест чланова донијета на Цетињу 6. августа 1796; први дио Законика (од чл. 1—16) донијет је у манастиру Стањевићима 18. октобра 1798. године, а други дио (од чл. 17—33) настао је на Цетињу 17. августа 1803. године. Она износи и верзију да је Законик саставио сам владика Петар I.

Анализа начела и појединачних одредби Законика владике Петра I, питање њихове практичне вриједности — оживотворења у свакодневној пракси — предмет су даљих истраживања Р. С. Петровић у *Записима V — 1929* (стр. 230—238) и *Записима V — 1929* (296—298). Петров законик, по њој, с правом се може назвати кривичним закоником. Понавља тврдње Новаковића и Јиречека да је Законик, углавном, писан на основу правних обичаја. Није испитано да ли је на Законик утицало страно законодавство. У тумачењу појединачних одребења, Петровићева је оптерећена стандардима модерног права: законик прокламује једнакост свих пред судом, не предвиђа застарјелост кривичних дјела, говори о олакшавајућим и отежавајућим околностима.

Одредба чл. 15 Законика говори о пречекуповини непокретне имовине у корист ближике и мергинаша. За пречекупњу Богишић мисли да се ради о словенској установи, а Ст. Новаковић јој тражи извор у римско-византијском праву. М. Веснић критикује Новаковићево мишљење и сматра да је установа пречекуповине проста посљедица племенског живота код нас, израсла независно од римског права.

Р. С. Петровић указује на термилошко богатство Петровог законика у идентификацији кривца и кривичног дјела (за кривично дјело постоје ови изрази: зло, злочинство, крвопролиће, безакоње, самосилије, грабитељство, лупештина, крађа, покрађа, похара, штета, преузам, дерачина, свађа, кавга, немир, смутња).

У даљем току своје студије, аутор објашњава да су казне у Петровом законик у већином неодређене, комбиноване су и са религиозним санкцијама (проклетство и анатема). Казна затвором — тамницом — предвиђена је само за случај подмићивања судија. Иначе казне нијесу посве индивидуализиране, у њима су присутни рецидиви колективне репресије: за издајника у чл. 1 предвиђена је смртна казна а његов дом има да се искоријени, односно прогна из земље. Начин извршења смртне казне је у континуитету са извршењем казне у старини: ова казна, по Петровом законик у, извршава се стријељањем, вјешањем или каменовањем. О имовинској несигурности у доба Петра I, односно у доба стварања црногорске државе, говори одредба чл. 14. Законика: крађа у поврату кажњава се смртном казном јер се у Црној Гори „... већ лупежи трпјети и подносити не могу“. У погледу примјене Петровог законика у пракси, Р. Петровић сматра да Законик, иако није шире примјењиван, ипак није био „мртво слово“. Имао је неку примјену, нарочито непосредно последије његова доношења. Своје мишљење потврђује двјема одлукама суда, објема из 1804. године, које се непосредно позивају на законски текст.⁷

⁷ За потпунији увид у питање примјене Петровог законика в.: П. Стојановић, Међусобни односи и међуугицаји законских прописа и обичајног права у Црној Гори, Посебна издања Балканолошког института САНУ, књ. 1. Београд 1974, 321—350. Код процјене питања практичне вриједности Законика владике Петра I значајни су и подаци из биљешке Д. Д. Вуксана, Пританеј црногорских сенатора (*Записи* XXI—1939, 83). У сврху примјене Законика тадашњи органи предузели су и неке организационо-техничке мјере: 1803. године положена је заклетва на Законик, донијета је посебна одлука за попа Марка Мартиновића, попа Јова Дрецуна и кнеза Стафана Калуђеровића „... да могу овом нашом одлуком свршавати давије од оних људи који к њима долазе и судити им по Закону“. Издата је и општа уредба за судије: „Даје се на знање сваком судцу, који је забиљежен у либро, да нема судити врху икакве ствари без допуштања Правитељства и печата“. Неки Маркиша, такође у 1803. години, осуђен је, по чл. 2. Законика, на смрт.

Пројект Законика из 1833, познат као „Закони отачаства“, коментарисан је од Р. С. Петровић у *Записима V* — 1929 (стр. 351—358). Законик је први пут објавио Д. Д. Вуксан (*Записи I* — 1927, 44—51). Вуксан и Петровићка сагласни су да је овај текст остао на нивоу законског пројекта и да није примјењиван. „Закони отачаства“ први пут уводе тјелесну казну батинањем, која је узаконена доцније у Законику књаза Данила од 1855. за лупеже (чл. 80). „Савременији“ су од Петровог законика утолико што не садрже архаичне казне као каменовање. Несразмјерно много се баве преступима против брака и полног морала (прељуба, ванбрачни преступи, безакони распусти бракова). Правна ваљаност „Закона отачаства“ је дубиозна, услови под којима је овај текст донијет, а посебно њихова практична вриједност — још увијек су недовољно разјашњени. О овим питањима не могу задовољити одговори Р. С. Петровић, а тако ни одговор Вуксана.

Поруке народног фолклора значајне су за народну филозофију права. Народне пјесме мотивисане су одбојношћу према свему што је турско, не само у јавном већ и у приватно-правном промету. У борби против Турака дозвољена су сва средства, не везују ни норме којих се Црногорци иначе чврсто држе. Однос према жени-прељубници зависи од тога ко је преварени муж. Ако је то Турчин, онда је његовој жени све дозвољено, али онда кад је у односу са неким српским капетаном, хајдуком, ускоком или барјактаром. Она се, у том случају, за преступ не кажњава. Њен муж обично плаћа главом (Р. Меденица, Мотив из легенде о невјерној жени у нашим народним пјесмама, *Записи V* — 1929, 20).

Макар и са непотпуним и крњим субјективитетом, у савременом смислу, Црна Гора преговара и ступа у уговорне односе са сусједним турским поглаварима. Та преговарања су посљедица нужде и узајамних потреба за миром на границама, за обезбјеђењем трговине, личне и имовинске безбједности пограничног становништва. Тако, уговором о миру из 1808. године владика Петар I и скадарски паша утврдише „међу обије провинције мир и тишину“ и одлучише да нема узајамног самовољства код наплате дугова, да се међусобни спорови рјешавају судом. Даљим одредбама овог уговора сауговарачи се сложише да трговци са обе стране могу мирно пролазити и трговати, да ни један злочинац нема право утока код друге стране. Ако би ко са стране једне од уговорница извршио убиство, да га обије стране имају прогонити и да плати животом. Не могне ли се тај убица ухватити, онда да му се кућа изгори и од његове имовине да се зло намири (Д. Д. Вуксан, Један уговор мира из 1808 год., *Записи V* — 1929, 85—92).

Д. Д. Вуксан пише о Цетињском летопису у *Записима V* — 1929 (стр. 166—172). Летопис је својина Цетињског Манастира,

а исписан је у књизи „Крусовуљ“. Садржи документацију драгоцјену за правну историју, крчат је подацима о баштинама Цетињског Манастира, њиховој купопродаји и међама, о родослову српских деспота и епископа, прилозима и завјештајима манастиру, о крвним умирима црногорских племена. У Летопису је, даље, ријеч о границама „међу Черном Гором и Херцеговином од цара Стефана до Ивана Чернојевића...“, о имунитету имовине Цетињског Манастира и праву утока у њему, установе иначе познате у српском средњовјековном праву. На листу 65^b „Крусовуља“ је „Суд царски и патријаршаски узаконил господин зетски Иван Чернојевић“. То је као неки законик који има шест одредаба, а заштитни објекат му је Цетињски Манастир и његова имовина. Казне за преступе против цркве су особито тешке и опомињу на дубљу старину. Оштрина казне наглашена је код повреде права утока: прими ли црква неког пребјеглицу а неко томе учини „пакост“, тај неко има да се од народа каменује. Ко покраде цркву има да се ослијепи. Крадљивац манастирске стоке плаћа штету троструко, а осим тога — има да се избије и прогна из мјеста. За покрађу цркве казна је каменовање. Ко бесправно обрађује манастирску земљу — све што на њој заради има да му се одузме, а уз то треба да плати 300 аспри глобе и „... да му се удари 50 батина...“.

Р. С. Петровић обара мишљење, за којим су се повели и В. Богишић и С. Новаковић, да би Грбаљски законик, који је објавио В. Врчевић у Задарском „Правдоноши“ 1851. године, могао настати „... на Митродан 1427. године...“. Граматичком и логичком интерпретацијом текста Законика, она долази до увјерења да би Грбаљски законик могао настати само у доба између 1753. и 1814. године (*Записи V* 1929, 247—249). Доцнија истраживања обезвриједила су и закључак Р. С. Петровић: Установа Грбаљска и није Законик, већ Врчевићев импровизовани попис и „параграфирање“ обичајног права.

Четовање брдских племена (Куча, Васојевића), њихова борба за комунска пасишта, за несметани издиг и здиг и коришћење планина, борба Васојевића против плаво-гусињских бегова за раскид чивчијских односа, узајамни упади, пљачке стоке и насиља између брдских и албанских племена — испуњавају историју овога подручја у XIX вијеку. Право јачега је природно право. Ко је бројно а тиме и економски снажнији тај је и богатији. Моћнији је да освоји и одржи веће просторе комуница, без којих нема сточарства, а тиме ни средстава за живот⁸. На

⁸ Номадско и полуномадско кретање сточара, комунско и сточарско обичајно право прожимају прошлост Црне Горе и Брда и основица су њиховог свеукупног друштвено-економског кретања. О томе в.: Петар Стојановић, *Сезонска кретања сточара и комунице у обичајима и прописима Црне Горе*, Посебна издања Балканолошког института САНУ, Београд 1976, књ. 4. 85—117.

Комовима су се заједно проливали крв и млијеко, не само Бр-
ђана и Албанаца већ и истородних Куча и Васојевића (В. Р. Ве-
шовић, Четовање према Плаву, Гусињу и Ругови, *Записи VI* —
1930, 162—167).

Почетак рабања и устројства модерне црногорске дипло-
матске службе третиран је у напису М. Вукчевића — Дервиш
Паша и управне реформе у Црној Гори (*Записи VI* — 1930,
292—294). На какве је сметње наилазила млада, тек рођена црно-
горска дипломатија, показује овај примјер: 9. маја 1874. године
реорганизована је државна управа тако да су вјерски и спо-
љашни послови издвојени у посебно одјељење са називом „Кња-
жевска канцеларија“; на чело одјељења именован је сенатор
Станко Радоњић; о овој реорганизацији књаз Никола је дипло-
матским путем обавијестио турске и аустријске власти; задржа-
вајући за себе ствари од крупнијег политичког значења, књаз
је овластио сенатора Радоњића да се самостално преписује са
представницима великих сила; кад је Радоњић обавијестио ва-
лију Босне и Херцеговине Дервиш-пашу о одлуци књаза Николе
да се заједнички именује комисија за уређење пограничних пи-
тања између Црне Горе и Турске, валија се нашао увријеђен
што са њим општи „некакав Радоњић“ а не књаз Никола; наре-
дио је своме секретару да јави на Цетиње да неће примати до-
писе од неког другог сем од књаза Николе, као што је и до
сада било.

Полемичких тонова, у прилично неприкривеном виду, има
и на страницама *Записа*. Поводом критичког издања Законика
владике Петра I у припреми Р. С. Петровић, у Годишњици
Н. Чупића, Д. Д. Вуксан пише да су сва дотадашња издања
Петровог законика некритична, и насушна је потреба да се при-
реди критичко издање Законика. Међутим, по мишљењу Вук-
сана, за такав подухват најмање је позвана „... г-ђица Петро-
вић, па ипак се она упустила у овај посао, који далеко превази-
лази њене снаге“. Оригиналног рукописа Законика, по Вуксану,
нема; или је рукопис пропао, будући је био закопан 5 година
у земљу, или га је са собом одnio краљ Никола. Са „Стегом“
је другачије, у Црногорском државном архиву сачуван је један
њен текст — препис руског ђакона Алексија, који се сматра за
најстарији текст „Стега“. Овај текст донијет је у прилогу Вук-
сановог написа (*Записи VI* — 1930, 302—305).

Ратничка оријентација црногорског друштва је у бити црно-
горске филозофије права. Борба против турског завојевача је
завјет и закон у Црној Гори, који се преноси са кољена на ко-
љено. Турци су отели Црногорцима питомену и равнице, оду-
зели им планинске испаше, сагнали их у голи и бесплодни крш
и тако их лишили егзистенцијалних права. Борба са Турском за
равнице и градове није друго до захтјев да се поврати своје.
„Рок Турској тапији на отету питомену није никад истицао и

крвава парница црногорска била је ту сасвим природна“ — писао је Енглеz В. Гледстон. Та борба Црногораца против неправa и за поновну успоставу права сурова је и води се најбрутaлнијим средствима. Који се Црногорац не повињује суровој логици ратног закона бива прогнан из земље, убијен или муче се паше преслица и женско ружо, односно бива морално и физички изопштен из друштва. Што је турско треба уништити све до темеља, да од њих ништа не остане „... до трупине или развалине“. Турци су нечисти и вјероломни, са њима не може бити правог пријатељства. За њих ни крст не приоња. Црногорци, како каже Вук, Туркињу, зато што није крштена, држе за тако „нечисту“ да је неће ни покрштену узети за жену. Због тога су према турском непријатељу дозвољена сва борбена средства, тим прије што су Турци изазвали и та средства први употрејebили. Када они „... престану Црногорце огњем и мачем нападати онда нека се надају реципроцитету“ (Д. Д. Вуксан, књаз Данило, пета година владе, 1856, *Записи XVII — 1937*, 2). Сјеча глава и носева изум је турски. Они су га пренијели у Европу. Тјелесну осакату и сличне казне употребљавали су, у раније доба, као застрашујуће средство и европски народи. Заборавља се, пише Гледстон, „... да смо ми то исто чинили у половини прошлог вијека, а Црногорци само наставили и у овоме“. Али Турска није једини непријатељ Црне Горе. Млеци, Француска и Аустрија лишили су је изласка на море, који је њено природно и историјско право, спречавају јој пролаз и додир са свијетом, онемогућавају продор нових идеја у њу и отежавају јој набавку оружја са стране. Умјесто бруталне и отворене турске силе, овдје је вјешти непријатељ у цивилизованом ружо, према коме су и средства самоодбране еластичнија. Може се рећи да се, управо у односима са овим сусједима, углавном, рабало и развијало црногорско дипломатско право. Односи са страним господарима у Приморју су утолико деликатнији што тамо живи становништво које са црногорским залебем чини етничку цјелину. Податке који инспиришу овакве закључке садржи рад Д. Тунгуз-Перовића (В. Ј. Гледстон о Црној Гори и црногорцима, *Записи VI — 1930*, 158—162).

Гостопримство, установа прожета елементима права и морала, која је израз структуре друштва на примитивнијем степену развита, изазива посебну радозналост научника. У студији „Постанак и разлог вршења гостопримства“ И. Јелић закључује да су основни разлози за гостопримство: код домаћих гостију сроднички алтруизам, а код странаца практични утилитаристички моменти (потребе трговине и промета, потребе живљих узајамних веза изолованих родовско-племенских група). Намјерник као гост, по Јелићу, прима се из религиозних побуда — по сили устаљеног обичаја (*Записи VIII — 1931*, 81—86 и 143—148).

Исти аутор у књизи „Што значи камен о врату“ (која је приказана у *Записима VIII* — 1931, 124) објашњава одредбу Даниловог законика о забрани вјешања камена о врату када се иде суду на жалбу. Јелић овдје види на степен закона подигнути обичај брђанских племена из времена када су завабене странке саме бирале судије за сваки појединачни случај. Тада су странке биле дужне да судијама унапријед зајемче слободу при пресуђивању и да неће бити изложени освети сродника осуђеног. „... Камен о врату био је симболички знак да се судијама ставља до знања да могу потпуно слободно судити и да се немају плашити ничије освете, па ма дотични био и на смрт осуђен“.

У *Записима IX* — 1931 (стр. 122—123), приказана је студија И. Јелића о гостинској обљуби. Ове су претпоставке за настанак гостинске обљубе (појаве интересантне за правну етнологију): гостинска обљуба је остатак некадашње полне заједнице људи и жена, садржи реликте групног брака и размјене жена, врши се из пажње према госту и на крају — овај обичај је мотивисан религиозним побудама (гост може бити прерушено божанство према коме се, ако се себи хоће добро, мора бити пажљив и стога треба испунити све његове жеље). Није фундиран на подацима од стварне научне вриједности, и стога је непоуздан Јелићев закључак да је гостинска обљуба недавно постојала и код нас.

Рубрика „Грађа за историју и фолклор“ (*Записи IX* — 1931, 293—309) доноси изворни материјал из доба књаза Данила, важан за увид у државно-правне односе Црне Горе, с једне, и брђанских и прибрежних херцеговачких племена, с друге стране. Ова племена не споре улогу Цетиња као ослободилачког и државотворног центра, слушају црногорске законе, извршавају наредбе црногорских главара и под фактичком су духовном јурисдикцијом Цетињске митрополије. Цетиње им поставља суд и главаре, и непосредно их помаже у борби. Тако, писмом од 22. I 1854. године црногорски војвода и сенатор Новица Церовић јавља предсједнику Сената Борђију Петровићу о удару Турака на васојевитке чобане, њиховој узајамној сјечи и потреби да Васојевитима помогну Кучи и Братоножићи. Извјештава да је Брђане помогао цебаном. Даље, Церовић из Мораче 13. II 1854. године извјештава Петровића да ускоци на црногорскимраницама скапаше од глади, па им треба помоћи. Херцеговачки главари Гаврило Стеванов и Зеко Баћов обавјештавају књаза Данила 27. III 1854. године да су примили његовог посланика попа Луку са дружином, „... који су нас јадне Србе ерцеговачке обрадовали с вашијем мохуром и поздравом који смо га жељно примили“. Заклињу се да ће се са Турцима клати, ако немаше чим другим онда ће „... с дрвљем и камењем и вилам и сјекирам...“, јер не могу више „... жељезне муке од Турака подно-

сити“. На захтјев Дробњака, Владика Петар I шаље свога синовца Станка да им уреди суд (*Записи XIX — 1938, 325*).

„Књига молбеница“ (*Записи IX — 1931, 350—1356*) садржи молбе Црногораца који су тражили правду код књаза Николе као врховне апелационе власти, пошто је нијесу нашли код капетанских судова или Сената. Књаз је доносио одлуке на полеђини молбе. Књига молбеница је, како тврди Д. Д. Вуксан, уредно вођена. Интересантан је докуменат не само због оригиналног карактера одлука које је књаз доносио већ и стога што даје неки увид у број, врсту и природу спорова у Црној Гори из доба књаза Николе. „Судоманија“ по „Књизи молбеница“ у то вријеме била је распростањена појава, годишње је предавано преко 1000 молбеница. Књаз је познавао готово сваког угледнијег Црногорца, па су и његове одлуке непосредне. Црногорци обично траже од књаза новац на зајам, кућу и земљу коју им је књаз обећао. Један од њих моли да му се купи во, на шта књаз одговара: „Па тада не би фалило, ни да дођем сам ја да му је узорем“. Неки траже медаље и грб, а други моле за књажеву интервенцију, јер их је Велики суд осудио због пљачке турске стоке. Један Црногорац моли да му се опрости жито узето на вађевину, јер је заслужан, а књаз га одбија са мотивацијом: „Заслуге се не плаћају кашом и качамаком“. Или, муж се жали да га је Велики суд одбио од распуста брака и осудио да своју жену води кући, мада му је ова нанијела повреду „некаквом старом ножином“, а књажева је одлука: „Тијем је доказала да га љуби. Нека је води као што је река Велики суд“. Другога је суд распустило са женом, његовом кривицом, по свој прилици без права на поновну женидбу, па моли књаза за дозволу да се ожени другом; књаз на молбу одговара овако: „Залуду ће се женити тек је оне памети“. У даљем случају, један Црногорац тражи да му се додијели кућа у Спужу, с обзиром на то да је посјекао шест (вјероватно турских) глава; књажева одлука: „Нека се магарчина лажава вуче, за главе лаже...“. Представници неког племена моле да им се, умјесто жита, изда помоћ у новцу, на шта књаз одговара: „То се не може учинити, јербо су тамошњи главари изјелице, те им се то неможе повјерити“.

Упркос чињеници да је добар дио архивског материјала из историје Црне Горе пропао, послје његовог закопавања 1918 године, Цетињски архив садржи обилату грађу за изучавање народног живота, пише Д. Д. Вуксан у студији — Странице приватног народног живота (*Записи X — 1932, 192—200*). Ту има мноштво исправа које се односе на јавне и приватно-правне односе, као и о казним деликтима, пресуда о разним преступима, уговора о купопродаји, заложница, исправа о позајмицама, даровница, грађе о растави брака, о мирузу, отмици и отпремнини, умиру, мегданима, наплати дугова. Посебну пажњу прив-

лаче тестаменти из XVIII вијека, чија оцјена наводи на ове закључке: ко има одраслу мушку дјецу не прави тестаменат, јер су синови, по сили обичајног права, насљедници. Бива да се тестаменат прави у случају кад су мушка дјеца тестаторова ситна. Тада се у тестаменат уноси одредба ко ће наслиједити дјецу ако ова помру. Ако то тестатор не би учинио, на заоставштину би се могли јавити зетови, а тиме би гуџин био доведен у род. Ко је бездјетан обично ће оставити имовину жени — на уживање, до њене смрти, након чега заоставштина треба да припадне близици или цркви и манастиру. Мајка потврђује синовљев тестаменат да би тиме зајемчила да је оставштина која је предмет тестирања синовљево очинство, односно да то није њена прђија и да је није донијела из рода. Саморанци тестирају манастиру и овај их обично издржава до смрти. Немање порода, по вјеровању средине, држи се за гријех и проклетство, од кога се откуп тражи у завјештајима цркви. Особити су тестаменти код којих се имовина оставља цркви, но уз услов да држину на њу има ближика тестаторова, која је дужна да имовину обрађује и да дио прихода са ње редовно предаје цркви. Тестатори редовно обавезују цркву да завјештану имовину не може отуђити. Црква је може изузетно замијенити „за баштину ће би љепше цркви приљегло“. Инвокација тестамена је у препоруци душе Богу. Ономе ко би „поколебао тестаменат“ запријеђено је анатемом и проклетством.

Судско истраживање вјештица код нас обрађује И. Вушовић (*Записи X — 1932, 350—362*). Аутор сматра да је у поступку за истраживање вјештица од стране народног суда код православног свијета пресудан правни, а у Хрватској и на западу религијски елеменат. У Цуној Гори вјештице, као и жене уопште, не могу бити кажњене „огњем из пушака“, тј. стријељањем. Оне су могле бити кажњене каменовањем — бешчастећом казном која се држи за „пасју смрт“.

У приказу књиге Т. Р. Борђевића „Наш народни живот“ (*Записи XI — 1932, 169—173*) Д. М. Коркут указује на старе обичаје које су југословенски муслимани задржали, послије преласка у ислам. Ови обичаји имају и прастаре, словенске и праријске елементе које хришћанство није потиснуло, већ им је дало хришћанску форму и измијенило имена. Бурђев-дан, Илин-дан и Митров-дан су пагански празници којима су муслимани дали другачија имена (Јурјев за Бурђев-дан и др.). Шишано кумство је паганског, а не хришћанског поријекла. Упркос обратних мишљења, вишеженство у Босни је на снази. Братимљење-побратимство није хришћански спецификум. Има га и међу муслиманима.

Записи XII — 1933 (стр. 49—78) објављују грађу из односа Црне Горе и Херцеговине шездесетих година XIX вијека. Звјерства Турака по Херцеговини, особито интересовање Црне Горе

за њу, ослонац Херцеговаца на Црну Гору у борби за самоуправу и ослобођење, учешће Црногораца у херцеговачким устанцима, фактички протекторат Црне Горе над Херцеговином, капитулантски став православне херцеговачке цркве — виде се из обимне преписке херцеговачких главара и црногорског државног врха.

Генеа Општег имовинског закона, од 1888. године, тога капиталног дјела које је правно легитимисало Црну Гору као савремену државу и равноправни субјект у међународним односима, предмет је расправе Д. Д. Вуксана у *Записима* XII — 1933 (стр. 78—88, 135—144). Уз осврт на црногорско законодавство до појаве ОИЗ-а (Петров Законик, Законе отачаства, Законик књаза Данила), Вуксан напомиње да је књаз Никола допунио Данилов законик 1876. године. Ова допуна, по свему судећи, није до сада објављена, нити је пронађена. ОИЗ је настао као израз сазреле потребе да се Црна Гора, послије крупних помјерања у њеној друштвеној структури током XIX вијека, и територијалног проширења послије Берлинског конгреса, правно еманципује од родовско-патријархалног примитивизма. ОИЗ је редиговао В. Богишић пуних 15 година. Основица Закона је правни обичај прилагођен модерној европској правној доктрини и пракси. Ручоводно начело, приликом његове израде, јесте да се избјегне сукоб закона са обичајем „... и појмовима народа о правди и неправди“. Редактор ОИЗ-а имао је у виду претензије Црне Горе према сусједним брдским и херцеговачким племенима, која су Цетиње сматрала својим стварним „судбеним средиштем“. Закон је рађен и за њихове потребе. Имало се у виду да црногорска племена која граниче са Албанијом (Кучи, Васојевићи, Црмничани) имају многе обичаје сличне албанским и да су Херцеговци етнографски тип једнак црногорском. Језик Закона је сочан, дат у виду пословица и алегорија, што судијама и народу олакшава памћење и схватање апстрактних правних аксиома. Основна тенденција Закона јесте да буде на нивоу потреба Црне Горе, а уједно да задовољи захтјеве савремене правне науке. Грађу за ОИЗ редактор је, уз консултовање врхунских законодавних остварења у Европи, црпио из народа анкетирањем познавалаца обичајног права, затим изучавањем црногорских аката, протокола и закона и, најзад, непосредним запажањем — аутопсијом.

В. Черни у *Записима* XII — 1933 (стр. 129—132) пише о Јовану Вацлику — Чеху, једном од првих црногорских дипломата. Као секретар књаза Данила, Вацлик је водио књажеву и државну архиву. Са књазом је пропутовао Црну Гору и упознао се са готово свим црногорским главарима. Крајем рата између Црне Горе и Турске 1862. године Вацлик је као црногорски заступник учествовао у разграничењу те двије земље. Дobar познавалац страних језика (њемачког, француског, италијанског и турског)

Вацлик је црногорски конзул у Скадру од 1862. године и тамо је остао двије године. Послије тога, до 1872. године, на дужности је црногорског дипломатског агента у Петрограду. За рачун Црне Горе обављао је дипломатске мисије у Паризу, Бечу и Цариграду.

Споменица о повишењу цијеле државне титулатуре црногорских господара, чији је аутор В. Богишић, објављена је у *Записима* XIII — 1935, стр. 16—26 и 86—95. Богишић разматра интересантан међународно-правни проблем титулатуре и ранга појединих држава. Начелно је правило у теорији међународног права да су све независне и суверене државе међусобно једнаке. Но, како у теорији и пракси тако и у историји, ранг и титуле зависе од положаја, величине и моћи поједине државе: „Chaque état a le droit de prendre un titre correspondant á son importance et á la position que sa puissance lui donne“ (Bluntshli, *Le droit international codifié*, art 84). Са растом или падом моћи појединих држава мијењају се и њихов ранг и титула. Црна Гора је, по мишљењу Богишића, изузетак од тога правила: и поред њеног свестраног раста, посебно иза Берлинског конгреса, када је црногорска државна територија више него удвостручена, државна титула Црне Горе остала је „... она иста коју је иначе још у вријеме свога првобитног државног замета имала“. Упадљив је „... контраст између постојаног, постепеног у свему напретка... и чудновате стационарности њеног државног ранга и титуле“ (*Записи* XVI — 1936, 146). У прилог повишења државне титулатуре иде и право прецедента, односно историјски разлози, с обзиром на титуле Великих жупана и краљева у старој Зети, правној претходници Црне Горе. Ослањајући се на правне-политичке и историјске разлоге, аутор Споменице предлаже да црногорски владоци носе титулу „Велики књаз“, а њихова држава да се назива „Велика књажевина“, с тим што би почасни придјев уз титулу „Великог књаза“ био „Краљевско височанство“.

Преписка владике Петра Првог, с једне, и везира босанског и пограничних турских главара, с друге стране, објављена у рубрици „Историјска грађа“ (*Записи* XIII — 1935, 33—42), открива немире на црногорско-турској граници, обиљежене узјамним пљачкама, убиствима и осветом, сукобима око комунских испаша. Ова преписка упућује на слабост државних органа у вријеме Петра I, њихову немоћ да сузбију смутње на границама, а с друге стране указује на неодређен и несигуран положај пограничних црногорских и брдских племена која своја тају и Турци и Црногорци. Притиснути невољом и зависни од туђих пазара, Брђани се обраћају час Турцима час Црногорцима. У писму од 25. новембра 1800. године владика Петар се жали Мехмеду-везиру босанском да „... нема потпуне јакости и

снаге... да умири Крајине“, које су „...од много времена смућене и једна против друге расрђене и на освету понесене“. У одговору на писмо Владике Петра I Селман ага Међикукић из Спужа каже: „...а што велиш за Комане и за Пипере то је наша раја, нама хи је честити цар да има више од сто година; а што велиш, ере је наш цар, краљу мошковскоме поклонио Брада и Црну Гору, цар има у његову земљу чојка, да га пошље к нама, да ни каже, да ни ти не кажувеш. Но се ми тебе чудимо што хоћеш од наше раје, а што улазе Комани и Пипери у цареве градове нити чине нама корист ни вама штету, а они иду тамо у вас, а нас не питају, а доходе у нас а вас не слушају. А докле ме цар из Спужа не макне и улефе не узме ни рају нећу пуштит...“.

Мемоари књаза Николе у дијелу који се односи на херцеговачки устанак (*Записи XIII — 1935, 75—85*) износи интересантан податак који објашњава политички став и хипокризију Ватикана у међународним односима. Из бојазни од снажења православних сила на развалинама умирућег турског царства, званично гласило Ватикана „*La Voce della verità*“ отворено изражава одбојност према православљу и претпоставља му ислам. Овај став је узрок повремениог благонаклоног и толерантног односа турских власти према католицима на Балкану. Лист пише: „Просвећена Хришћанска Јевропа има пуно разлога, да власт турскога полумјесеца претпостави власти православног крста у Цариграду. Полумјесец турски није више никаква опасност ни хришћанству ни слободи, а Руси ће и хришћанство и слободу и полумјесец одједном изагнати из Цариграда и потопиће Јевропу новим варварством, грђим од онога старих Гота, Вандала и Хуна, јер је запрнуто притворним плаштвом модерне покварене културе“.

Судбинска повезаност, узајамна помоћ и солидарност сусједних херцеговачких племена и Црногораца произлази из њихових економских, етничких и рођачких веза. Ове везе појачане су међусобним женидбама и удадбама. Заједнички су им друштвени и правни обичаји. На оптужбе Сулејман-паше да мути Граховљане владика Петар I одговара да он Граховљанима не обећава помоћ, „...но како су Црногорци с Граховом близу на комшилuku, то се оваки дан састају и мијешају, а навлаштито њихови чобани; тако Црногорци од своје воље у Грахово иду једно по близости и по сусједству, а друго по пријатељству, будући црногорске кћери и сестре у Грахово и њихове у Црну Гору удате (су)“. Ако Црногорци виде „...да ће њихове сестре и сестрићи и њихове тазбне и ујчевине погинут, они ће без знања и питања ходит да им помогну“ (*Записи XIII — 1935, 112*).

Везе Зете и Црне Горе са Јадранским приморјем од старих времена обрађене су у студији Р. Ј. Драгићевића (*Записи XIII 1935, 129—136, 193—200 и 260—273*). Етничка сродност, историј-

ска традиција и економска међузависност Приморја и његовог црногорског залећа органично их везују у једну цјелину. Посебно их везују историјски разлози. Цар Душан зове Котор својим „вјерним и столним и љубимим и славним градом...“ (Историјски записи, Титоград, 2/1960, 237). Суверенитет страних држава (Млетака, Аустрије, Француске) није никада сузбио фактички духовни и политички утицај црногорских владара над приморским становништвом чије су очи упрте ка Цетињу као духовном и политичком центру. Преко Приморја струјао је утицај страног права у Црну Гору и обратно, Приморје (нарочито на селу) чува народно обичајно право и управља се по њему. За Приморце је, каже Драгићевић, центар „закона и вјере“ у Цетињу. Поводом убиства двају слуга Цетињског Манастира грбљашки гувернадур Буро Лазаревић са главарима, писмом од 6. септембра 1743. године, шаље на Цетиње два кнеза и протопопа да виде „... цркви начин ... зашто та манастир није једнога племена и једне нахије, но све Скандарије и Приморја... И сад немамо што чуват, ни гледат но та манастир, оклен излази Закон и вјера. Но знамо да је та црква наша ка и ваша, и ми је служимо боље него тко други... и готови смо за њу вазда и душу положит и имаће... ваља и ми христијани који смо под том црквом да се кому учинимо ратај“ (писмо је објављено у *Записима* XVIII — 1937, 290—291). Црногорска митрополија користила је своју духовну власт у Приморју за подстицање отпора туђинским властима и њиховим претензијама на однарођавање приморског становништва. У извјештају Наполеону од 13. јула 1811. године, генерални гувернер Илирских провинција Бертранд пише да је творац неслоге у овој провинцији црногорски владика, који сазива представнике жупе Грбља и православних општина кад хоће, дознаје све што се дешава у провинцији, рукополаже свештенике у породицама непријатељски настројеним према француским властима и помаже преступницима примораним да, због почињених злочина, напусте провинцију.

Турске исправе су мјеродаван доказ у приватно-правном саобраћају пограничних Турака и Црногораца. Писмом од 13. јануара 1828, упућеном Хусеин-аги Шолаку, поводом спора око црквеног риболова у Шујицама, владика Петар I јавља да је везиру послао копију царава фермана и „другијех књигах“ из којих се види да је Шујица од старине својина Цетињског Манастира и да у овом риболову Турци дијела не могу имати. Погранични турски главари не споре јурисдикцију владике у брачним споровима и за њихове православне поданике. Пристају и на узајамну правну помоћ са Црногорцима у споровима ове врсте. Тако, Осман капетан Мушовић из Никшића пише 1827. Саву Петровићу да је Јоко Даковић из Дреновштице, послате 16 година брака, изагнао голу и босу жену, са којом је имао пород, и да је ова добјежала у Никшић. Тражи да се учини суд

рашта је ова жена изагната и да се Јоку и Дреновљанима каже „... како је владика заповиједио: који бије жену, нека јој се да по ријечи његовој или нека је прифати опет к себи“. Пријети да Дреновљани неће имати мира ако жени не дају што јој припада, или је не приме к себи, или јој мужа не изагнају између себе. Штавише, бива да сами турски главари шаљу владици неко лице да им га запопи и опет врати, јер њихови хришћани немају попа. Капетан спушки Међикукић шаље 1838. године владици Раду неког Тока да му га запопи, јер је спушким хришћанима умро поп па „... остали без попа ка стока без пастира“ (*Записи XIII — 1935, 296—299 и Записи XIV — 1935, 293*). За приватно-правне, посебно брачне односе својих хришћанских поданика, турска власт признаје формално и материјално канонско право православне цркве. Иако формално не признаје духовну јурисдикцију Цетињске митрополије у својим подручјима, ова власт је стварно не спори.

У напису „Црногорски правитељствујући Сенат“ (*Записи XIII — 1935, 321—330*) Д. Д. Вуксан саопштава одлуке Сената из друге половине XIX вијека, значајне за брачно, казнено право и судски поступак. Вјеридаба је, по обичају, што и брак; раскид вјеридабе повлачи освету и веома тешке посљедице. Да би обезбједила слободну вољу брачника при закључењу брака, државна власт се обрачунавала драстичним мјерама са заговорницима оваквих схватања. Никола В. уби Риста, јер му овај узе дјевојку која је за Николу испрошена прије 8 година. Сенат налази да је просидаба дјевојке за Николу, с обзиром да је од ње прошло 8 година, застарјела, а како је дјевојка узела Риста добровољно и по родитељском одобрењу — то се Никола, по Законику књаза Данила, осуђује на смрт. Неки Мирко Д. уби три Турчина „само зато што су били Турци“, што се сада, у условима нормалнијих односа са Турском и условима срећене „правне“ државе у Црној Гори, узима за злочин. Сенат га, ипак, чинећи очевидно концесију старим схватањима о Турцима, а узимајући у обзир раније добро владање убице према „књазу и отечеству“, осуђује на 6 година тамнице. Анђуша Н. уби Марицу А. „на божју правду“, вјероватно да би је опљачкала. Сенат је осуди на смрт, по свој прилици вјешањем, јер се по чл. 73. Даниловог законика смрт над женом не може извршити стријељањем. Марица Б. роди незаконито дијете и доказа да је са шесторицом имала односе. Сенат „погрешноце“ колективно обавеза да за дијете плате солидарно 130 талијера. Пипо П. осуђен је да му се удари 50 тољага због крађе црквених утвари у Цетињском Манастиру. Крстиња, жена попа Бура, ступи у блуд са Митром М. и договорише се да бјеже у Турску. Сенат пресуди да се поп Митар може женити, ако му то црквени закон допушта, а Крстиња „као преступница брачног закона“ да се не удаје. Ристо П. удари каменом „из пријеваре“ Гаврила Н. Ристо

је стога осуђен „... да прође између фронта под шибике“. На који је начин извршавана казна и како су чувани затвореници види се из уговора Сената и два државна кључара тамнице у Цетињу. Тачком 3 и 4. овога уговора, кључари се обавезују Сенату: ако им затвореник утече из тамнице, њих два ће издржати казну на коју је осуђен бјегунац, и то о свом трошку. Кључари су овлашћени да убију затвореника у бјекству „... с ону страну Влашке цркве и Груде“, ако би затвореник кренуо да бјежи дању; ако бјежи ноћу, могу га убити на самим вратима тамнице, или на тиглама ако хоће да бјежи преко крова.

Д. Д. Вуксан наставља са објављивањем података из књиге приложника манастиру Острог за вријеме од 1730. до 1789. године (*Записи XIV — 1935, 1—11*). Приложници су из Црне Горе, Босне, Херцеговине и Приморја. Прилози се дају за упис у поменик, за сарандар и проскомидију, за неки број литурђија и бдјенија. Обично су у готовом новцу, рјеђе у природи (комад стоке, со, жито, рухо и посуђе).

У рубрици „Етнографија и фолклор“ Ј. В. Вукмановић описује вјерске, друштвене и правне обичаје у Црмници и Паштровићима (*Записи XIV — 1935, 92—100, 159—164, 218—228; Записи XV — 1936, 83—89, 142—150, 283—287, 342—346; Записи XVI — 1936, 21—25 и 177—182*). Обичаји су везани за: рођење, крштење, момковање и дјеговање, женидбу и удадбу, смрт и сахрану, гостопримство, побратимство и посестримство, очинску власт и стратељство, посиновљење — адопцију, незакониту дјецу, инокоштину и задругу, крвну освету, божји суд, крађу, заклетву, позајмицу, купопродају меће и народне скупове. Писани лаким народним језиком, уз оштроумна запажања „архаичних“ елемената у нашим народним обичајима, Вукмановићев радови су озбиљан прилог за правну етнологију, за изучавање обичаја из доба које претходи хришћанству, за генезу установа права и морала, органски израслих из структуре родовско-племенског друштва. Црмница и Паштровићи су на граници Црне Горе, изложени утицају шеријата и савременог европског права чији је основ у римског праву, па је вриједност ових радова тим већа.

Крвном осветом, као злом које ремети ред и сигурност у Црној Гори, доводи до масовних узајамних међубратственичких и међуплеменских обрачуна и тако отежава напоре за стварањем државе, бави се Р. Ј. Драгићевић у чланку Митрополит Петар Први и мирење крвне освете (*Записи XIV — 1935, 257—260*). Некада средство за одржавање реда и равнотеже у друштву, крвна освета је у условима стварања државе постала синоним нереда. Поводи за убиства која изазивају освету јесу међусобне задјевнице, напади на част људи и жена, безразложно тјерање жене од стране мужа, борба за меће и комунске испаше, пољске штете. Упркос драстичних мјера према преступницима (прогони из земље, пљенидба и растур имовине), освета и

даље пламти. Владика мири племена и кумствима и побратимствима, позива их да „... потврде Стегу и јединство“, да се уједине против Турака — заједничких злотвора. У доба гладних година, глад превазилази остала зла, па владика моли завабене да утврде вјеру „бар до новог жита“.

Особити положај Куча, њихова зависност од скадарског и подгоричког пазара, комунско-сточарска заједница и повезаност са сусједним албанским племенима — узроци су балансирања овога племена између Црне Горе и Турске. Скадарски везири мите Куче и користе их за стварање смутње и нереда у сусједна црногорска племена, што је повод за честе интервенције владике Рада код Турака. У писму Осман-паши забиту скадарском од 23. јула 1844. године владика ставља до знања паши: „... Ти митиш Куче моје људе, дајеш им аљине свитне, дајеш им паре, дајеш им праха и оружја, да мене и своје правитељство не познају...“ У другом писму, од јула 1844. године, владика одговара на тврдње везиروه да су Кучи раја царева: „... знам чисто за ваше интриге које чините у Кучима да их мутите с осталијем нашим племенима“ (*Записи XIV — 1935, 363—364*).

Имовински спорови између Турака и Црногораца су константни проблем на несрећеној црногорско-турској граници. Око турских градова су поља која обрађују час Турци час Црногорци, а некад су „ничије земљиште“. Питање уређивања влаштине на овој имовини може се расправити тек кад се коначно уреди црногорска граница према Турској (*Записи XVII — 1937, 1—12*). Некад и сама црногорска власт, у доба књаза Данила, упућује да спор између Црногораца и Турака, око имовине у пограничном појасу, ријешити подгорички кадија по шеријатском праву. Тако, поводом спора Османагића и Пејовића око баштине у Пашини луку, подгорички кадија хаџи Алија Бибезић пише књазу Данилу: „И ја ту чух да су и ваши судници то гледали и они нијесу ништа прекинули него оставили да се туже на њих шеријат да виде и прекину чија бидне. Тако сам ја по шеријату охућмао и осудио, да је баштина Јуса Мучина купљена у Османагића и продата Црногорцима... а што се по шеријату хућум учини то се нигдје разурити не може ни цар ни везир“. За покраће и пљачке које Црногорци чине Турцима турска власт опет упућује покрадене да их обештете црногорски судови. Хасан бег Лекић пише књазу Данилу 1852. године да су Црногорци украли два вола Сулејману Шајновићу на Зетицу „... и ми еви га к вама шиљемо да му те волове извадите“. У спору са Црногорцима на граничном појасу, умјесто непосредног обраћања црногорским властима, Турци у доцније вријеме користе услуге црногорског конзула у Скадру. У вези са спором са попом Пером, Селман ага Међикукић, забит спушки, јавља конзулу Вацлику да је поп Перо жито „... на моју баштину ужео и ја сам му трећи дио узео више нијесам...“ (*Записи XV — 1936,*

36—38). Довласничка имања су горући проблем између Турске и Црне Горе и последице њиховог разграничења 1859—1864. године (*Записи XVIII — 1937, 65—74*). Турски Кучи изгоне стоку на црногорски Ком, па и због тога долази до обрачунавања на граници, мада су Кучи имали право да издижу на Ком по одлуци европске комисије за разграничење из 1859 (Р. Ј. Драгићевић, Један гранични спор са Турском, *Записи XXV — 1941, 17—23*).

На уводноме мјесту у *Записима XV — 1936* (стр. 65—73) Д. Д. Вуксан доноси преписку В. Јагића и Ј. Сундечића везану за крвну освету и умир у Црној Гори. Сунденчић пише о томе Јагићу у писму од 27. III 1887: крви је обично цијена сто дуката, дванаест кумстава и дванаест побратимстава. Кад би завале стране дуговале једна другој по више крви, кметови би онеме који дугује више крви одбијали један дио новчане накнаде и обавезивали га на мање кумстава и побратимстава. Кумства и побратимства нијесу никаква плата увријеђеном, кривац је морао молити увријеђеног да му прими толико кумстава и побратимстава колико су кметови осудили.

Записи XV — 1936 (216, 225, 288—294, 346—357) и *Записи XVI — 1936* (25—32, 91—92, 145—152, 211—221 и 347—352) објављују преписку књаза Николе и В. Богишића која је везана за доношење Општег имовинског закона. Преписка је важна не само за изучавање тока и редосједа радњи везаних за кодификацију црногорског имовинског права већ и за правни живот Црне Горе уопште. Богишић извјештава књаза о радњама предузетим у циљу кодификације, о потреби консултовања одабраних њемачких и руских правника о спорним правним питањима, посебно о неписаном обичајном праву које је у Црној Гори од давнина једини извор права. Сматра да би за његову радњу било корисно да отпутује у Енглеску и да се тамо упозна са класичним обичајним правом — *Common Law-ом*. Мисли да у указу који ће доћи на чело ОИЗ-а треба све „... да је потпуно, коректно, глатко, достојно, узвишено, а опет свакоме разумљиво“. Преписка шире указује на до сада слабо признат и мало дискутован Богишићев допринос реорганизацији и уређењу модерног црногорског правосуђа, његовог оспособљавања за конкретну примјену Имовинског закона у заосталој црногорској средини. За постизање тога циља Богишић је предузео низ практичних мјера (издавање судских наредаба и аката, одговарајуће устројство судова, објашњавање судијама апстрактних начела закона). Једна од тих мјера је и Богишићево именовање за црногорског министра правде. Преписка дотиче и личне односе Богишићеве и књаза Николе. Богишић је лично одан књазу и писмено га брани од „гадних нападаја“ у страниј штампи. Богишић, при томе, износи и свој политички кредо: „И ако добро знам“, пише он, „да је политика безобзирна, те се за то њоме

и не бавим, али мишљах да и на овом склиском пољу опстоје неке границе пристојности, које се прелазити не смију“ (*Записи XVI — 1936, 349*). Црна Гора је, сразмјерно својим скромним могућностима, чинила све да Богишићу за његов рад обезбиједи солидне услове и одговарајућу накнаду. Богишић је, иначе, био доследан у захтјеву да му се за рад плати пристојна накнада. Он је, по ријечима В. Новака, био најимућнији научник-историчар на Словенском југу у XIX вијеку.⁹ Дужност прногорског министра правде примио је уз плату од 5000 форинти и допуст од 4,5 мјесеца годишње. Послије престанка његове службе у Црној Гори књаз Никола му је одредио годишњу пензију од хиљаду франака у злату, с тим да на овај износ не утичу пензије које би са друге стране примао (*Записи XXI — 1939, 53—55*). Ови подаци нијесу без значаја за оцјену напора Црне Горе и далековидости њеног политичког врха управљених на законодавно прилагођавање Црне Горе савременим приликама и њено извођење из правног примитивизма.

Послије убиства књаз Данила 1860. године, митрополит Никанор дао је оставку и митрополитска столица у Цетињу остала је упражњена. У то доба Сенат рјешава спорове који су иначе у чисто црквеној јурисдикцији. Тако, Сенат суди и распуст брака Крста Грујичина са женом му Петрушом, који се давијају због домаће неслоге. Пошто Крсто изјави да се са Петрушом хоће растати и да се неће никад женити, Сенат их растави с тим да, ако Крсто преступи и ожени се „... главом да плати, а његово имјеније да иде у народну касу...“, а Петруша да се може удати ће види и ће може“ (Д. Д. Вуксан, Прве године владе Књаз Николе, *Записи XV — 1936, 272*). Сенат је судио црквене послове и послије смрти владике Рада, када је владичанска столица неко вријеме била упражњена. Но, Сенат није могао рукополагати свештенике, па је слао појединце да их запопи призренски владика (*Записи XVI — 1936, 187*).

Прва црногорска крштеница, по информацији у „Ситним прилозима“ (*Записи XVI — 1936, 125*), била би она која је издата за Матеја сина Петра Вучићевића и Анђу рођену Вукотић „... от Државе черногорске“. Крштеница је датирана 16. новембра 1805. године, а издата је од барског пароха Георгија Никезича.

Женидба Туша Никова код живе жене „која хоће да ожени свога домаћина“ описана је у акту бр. 178/1854, који се чува у Цетињском архиву (*Записи XVI — 1936, 182—189*). Како по црквеном тако и по народном праву, бигамија је у Црној Гори недопуштена. Изузетно, ако је њена сврха стицање порода, она се не осуђује. Жена нероткиња држи се одговорном за немање

⁹ В. Новак, Тестаментарни планови В. Богишића, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII — 2/1964, 655.

порода, па бива да она сама тражи другу жену своме мужу, као што је случај и са Маром женом Туша Никова. Услов да се Тушо поново жени јесте да му то дозволе жена и њен род и да уступи Мари на уживање половину свога очинства. Но, кад је и тај услов испуњен, мјесни свештеник га шаље књазу Данилу да му овај одобри женидбу, јер, како свештеник пише књазу, „... ја га не кћех вјенчати од страха вашег“. На истим странама поменутог броја „Записа“ је и исправа о распуству Лаза Пуранова и жене му Јоване, који „... међу собом нијесу имали гријеха пет година“ (полна немоћ је по обичајном праву разлог за распуст брака). Лазо и жена му се погодбено, уз присуство својих сродника и свједока, раставише, с тим што Лазо даде Јовани 60 талијера. Сенат је 28. IV 1875. одобрио ову њихову погодбу. Брак је, дакле, споразумно распуштен, пресудна власт је свјетовна а не црквена, која редовно поступа као коначни суд у брачним споровима.

Мегдан као средство за разрјешење сукоба, одјек старе ус-танове мегдана као облика божјег суда (*iudicium duelli*), познат је не само између Црногораца и Турака већ и унутар Црне Горе, као и између Црногораца и Бокеља. За случај спора, ко је снажнији и надјача — тога је и побједа. Груба сила и вјештина су извор права. Мегдани су чешћи ако су им повод спорови око жена. Игуман острошки јавља 2. III 1828. године владици Петру I да је код њих утекла из града (ваља Никшића) нека хришћанка коју су тамо били силом потурчили. Турци је „нама искаше а ми је недасмо но се удаде у Дабојевиће“. Стога се обје стране договорише да се око Бурђева-дне сијеку због ове жене, „... но су на јаде зашто немогу наћи мач, који би требова за овакве работе, а Турци га имају“ (*Записи XVI — 1936, 288*). Мегдани су уносили немир и сукобе међу племена, која су стајала иза мегданција. Црногорске и бокељске власти су стога предузимале веома оштре мјере против њих (Д. В. — Мегдани у Црној Гори на почетку XIX вијека, *Записи XVII — 1937, 269—277*).

Стварана бруталним средствима, у крви својих противника, црногорска државна власт је безобзирна у сламању племенског сепаратизма. Све што пружа отпор ставља се „под мач и огањ“, не поштују се основне етичке вриједности и правила ратног закона. Газе се обичајно-правне норме које се, иначе, поштују као светиња. Не штеде се ни жене и дјеца. Потврда оваквог закључка је у похари Куча под командом војводе Мирка, у доба књаза Данила. По извјештајима кучких главара, у похари Куча Црногорци су убили 131 лице, петорици од њих су окинута носеви и уснице, убијене су три трудне жене и десеторо дјеце у колијевци, убијено је пет дјевојака и запаљено 18 села. Опљачкано је 800 кућа и одведено 3.000 глава ситне стоке и 1.000 крава и

коња (Д. Д. Вуксан, Књаз Данило, Пета година владе — 1856, *Записи XVII* — 1937, 1—12).

Рубрика „Историјска грађа“ у *Записима XVII* — 1937 (стр. 25—29) садржи исправе из XVI вијека важне за приватно-правне односе Цетињског Манастира. Ријеч је о замјени и куповини манастирских баштина, њиховим границама, издавању у закуп манастирских млинова, споровима са Турцима око влаштине на манастирским рибњацима Олачу и Каручу и о прилозима цркви. Манастирске рибњаке притискају жаљачки Турци, па спор између њих суди скадарски бег 1. новембра 1576. године. Пошто свештеници „... изнијеше писма која имаху од мјеста судбнога...“ бег утврђује да су рибњаци „... остављени црквама на начин вакама...“, те својим писмом одлучује да „... могу од сада за вазда уживат слободно свештеници исте рибнике...“. Уједно бег забрањује било коме да цркву смета у томе посједу „... противу законах и уредбах“.

Црква у Црној Гори је аутокефална. Њени односи са Цариградском патријаршијом и сљедбеницима пећких патријарха почивају не на односима субординације, већ на некој моралној вези. У том смислу је и писмо цариградског патријарха Григорија упућено 29. јануара 1798. владици Петру I, поводом самозванца грофа Вујића. Патријарх пише да Патријаршија није обикла да пише црногорском архијереју, премда га рачуна за „... искрењаго во Христа брата“. Премда смо разлучени тијелом, пише даље Патријарх, „Но совокупно пребивамо духом јакоже од духа свјатаго исто благодатију сви постављени јесмо“ (*Записи XXI* — 1939, 244—245). О покушају патријарха Рајачића да састави и притегне „ослабљену свезу између Патријаршије Србске и Црне Горе...“ пише Д. Д. Вуксан у чланку Књаз Данило, Пета година владе — 1856 (*Записи XVII* — 1937, 76). Црна Гора је, по ријечима Рајачића у писму књазу Данилу, од искона у духовној вези са Пећком патријаршијом која је њене архијереје посвећивала све до владике Рада, а „зашто је покојник ову историческу свезу прекинуо, нећу да испитујем...“.

Исправе о тестирању и прилозима Цетињском Манастиру из XVII вијека присутне су и у *Записима XVII* — 1937 (стр. 97—103). Као тестатори и оваје се јављају саморанци, обично лица без мушког порода. Кад је тестатор стар и немоћан, манастир се обавезује да њега, а некад и његове родитеље, „дохрани“ до смрти. Тестирану имовину црква нема право да отуђи, а може је размијенити „... ће јој буде драго“. Заједно са тестатором у прављењу тестаментa, понекад, учествује и „његово подружје“ (жена му). Спор Цетињског Манастира са Хумцима од 25. IV 1638, који притискоше манастирску земљу, докуменат иначе много експлоатисан у научним радовима о турском врховништву у Црној Гори у XVII вијеку, приказан је на стр. 101—103 *Записи XVII* — 1937. Пошто владика Мардарије са брати-

јом изнесе пред царева кадију хрисовуље Ивана Црнојевића и друге књиге, Турци Хумце везаше, тољагаше и бише. Кад платише штету, Манастир им опрости зла што учинише. Ако би опет икад Хумци притисли црковно поље или гору, да плате „четрдесет хиљадах глобе“ и да се преждену „преко мора или преко планин“.

Безобзирну трку за богаћењем и подмитљивост црногорских главара, средином XIX вијека, узурпирање власти са њихове стране у циљу стицања имовине, пластично приказује распис књаза Данила о глобама од 27. јула 1855. године. Распис каже да су главари, капетани „... гори него Турци. Они не гледају ни што је побожно, ни што је право нигда, ђаволу душу и срећу дају ... све гледају како ће који више дома понијети, неки немају ни образа ни поштења, јербо онај који нема душе, нема ни чести ни никаквог поштења“. Стога се забрањује „... свакојему капетану, сенату и перјанику, да никакав не смије више глобе узимати“ (*Записи XVII — 1937, 125—126*).

„Историјска грађа“ у *Записима XVII — 1937* (стр. 160—166, 218—223, 287, 292) и *Записима XVIII — 1937* (стр. 30—39, 94—99, 154—162, 223—230, 280—295, 348—358) односи се на мноштво разноврсних проблема: турски суд пресуђује 1658. године спор о оставини Вула Зановића, који је оставио неку баштину Попу Бурџу у Грбљу. Суд је осудио да та баштина припадне попу Бурџу, који је Вула хранио и дохранио до смрти. Послије смрти попа Буре ова баштина иде његовом роду. Исправа од 1667. године билежи спор жене Раткове са Манастиром Цетињским који јој узима баштину. Стране у спору присташе да не иду на турски суд, већ да пођу „... у Пећ к патријарху, да нам он суди, а да не идемо на Турке“. У даљим исправама жене-саморанице завјештавају све своје „суво и сирово“ Цетињском Манастиру „за душу себе и својих најближих“. Тестаменти садрже и одредбу да завјештана имовина има „... у вијек да је црковно ка и остала старинска баштина црковна“, што је предохрана и обезбјеђење против могућег отпора ближике тестатора завјештањима цркви и њеног посезања за имовином која је предмет завјештаја. Ближика се често нерадо мирила са тестирањем „ископштине“ цркви. Притискање црквене имовине држи се за гријех. Укоријењено је схватање да такав преступ води ископању. У исправи од 25. IV 1737. године, којом Недовићи враћају баштину Медовину Цетињском Манастиру (*Записи XVIII — 1937, 99*), пријети се свакоме ко узме ову црковну баштину да му „... дом остане пуст како је и наш дом који је држао ту баштину“. О праву утока у манастиру и неповредивости црквене имовине ријеч је у пресуди народног суда од 9. септембра 1743. године (*Записи XVIII — 1937, 290*). Грађа саржи исправе о куповини земље за манастир, о залагању земаља манастиру и давању пара „врху баштине“ од стране манастира, што све свје-

дочи о релативно развијеним дужничко-повјерилачким односима у Црној Гори у XVII и XVIII вијеку, посебно о позицији Цетињског Манастира као важног средишта робно-новчаног саобраћаја тога доба. Грађа је интересантна за увид у генезу формалне и материјалне стране правних послова, у то вријеме ограничених на просту робну размјену; посебно је значајна за потпунија сазнања о природи и физиономији тастамента.

Сређивање међународно-правног статуста Црне Горе, њено превођење на колосијек савремене државе, основна је брига књаза Данила. Мир на границама, поштовање права страних држава и права њихових поданика на начелу узајамности — главни су услови за укључивање Црне Горе у међународну заједницу. За постизање овога циља књаз Данило је предузео енергичне мјере. Убиство Турчина и упади у Турску нијесу више у служби националне и ослободилачке мисије. Пљачкање Турака, некад симбол јунаштва и мушке храбрости, у ово доба претвара се у своју дијалектичку супротност — злочин. То су сада преступи против јавног реда и инкриминишу се као кривична дјела. По наредби књаза Данила, ономе ко дирне Турчина или у оно што се турско назива, био он главар или прости Црногорац, запријеђено је да ће платити својим животом. Турска граница се не смије прелазити, само ако Турци зађу у црногорску границу дозвољена је самоодбрана. Племена и нахије не смију задијевати бој са Турцима, без знања књажева. У писму Али-паши забиту подгоричком, војвода љешански извјештава да је од књаза Данила добио ову наредбу: Који би се Црногорац усудио тађи Турчина тај ће своју главу изгубити. Нико од Црногораца не смије турску границу пријеђи, већ се може само „врх себе“ бранити. Наредба је, иначе, читана народу три пута на пазару (Д. Д. Вуксан, Књаз Данило, седма година владе 1858, *Записи* XVII — 1937, 321, 334).

Гувернадурство, установа која још чека комплексну научну обраду, предмет је расправе Д. Д. Вуксана у *Записима* XVIII — 1937, 1—9. О овој установи прегледно пише и Р. Ј. Драгићевић у *Записима* XXIII — 1940 (стр. 14—27, 75—95 и 144—158). Основано почетком XVIII вијека, у доба владике Данила, са циљем да рјешава спорове између Црногораца и Млечана, Гувернадурство је временом израсло у опасну конкурентску снагу црногорским владикама и такмаца за власт са Цетињском митрополијом. Стога је на скупштини главара од 10. X 1818. године гувернадур Јоко Радоњић рашчињен и разријешен гувернадурства као „преступник и погазитељ Народнога законика и Правитељства“.

Расправљање приватно-правних односа у Приморју, нарочито у приморском селу, врше народни судови, по обичајном праву. Слично као у Црној Гори, мушки су у наслеђивању привилегисани у односу на женске, мушка лоза има примат над жен-

ском. Народни суд у Грбљу тако је 20. октобра 1734. расправио оставину пок. Стијена Лепавића, који је имао два сина и двије кћери. Синови су помрли, и иза једног остала је кћер Ивана. Стијепови зетови и кћери затражише његову оставину. Суд до-суди кућу и баштину Стијеповој унуци Ивани, а Стијеповим кћерима, Иваниним теткама, даде „педесет гроша прћије, а зетовима дасмо нешто сребра и нешто робе...“ (*Записи XVIII — 1937, 37*). У оваквом случају црногорска законодавна пракса у XIX вијеку је еволуирала на начин што су кћери примале 2/3, а њихове тетке 1/3 очеве, односно братовљеве оставштине (правило чл. 54 Даниловог законика). Обичај је, иначе, да стриц искључи синовицу из наслеђа, с тим што синовица на име очевине прими неки новчани износ (*Записи XVIII — 1937, 124*).

Пресуда опату Долђију од 27. новембра 1804. године, значајна и за оцјену питања примјене Петровог законика, објављена је у *Записима XVIII — 1937* (стр. 53). У коначној одлуци ова пресуда позива се на „перву статију“ Петровог законика, по којој би Долђи имао бити осуђен на смрт. Но, с обзиром на молбу владике и друге разлоге: „... смртну кастизију овоме издајнику обратисмо на вјечно његово у тамницу затворење, ће имаде стојати окован по ногама и рукама...“. Нема података да би казна „под затвор у тамницу“ уз окове, у Петрово доба, била примјењивана и у другим случајевима. Казна затвора тамницом помиње се у одредби 25 његовог Законика као казна за подмићивање суда.

Сок и соџбина, установе познате и у српском средњовјековном праву, појављују се у судском поступку Црне Горе током XIX вијека. Десетог августа 1852. године Сенат налаже капетанима у Бјелопавлиће да се лупежи који су покрали краву и козе Стевана Бурђевца с Лукова принуде да намире покрађу „... и сувише соџбину...“ да плате (*Записи XVIII — 1937, 185*). Р. Ј. Драгићевић, чији изузетни допринос црногорској историји права треба цијенити са посебном пажњом, бави се овим уставима у *Записима XX — 1938, 279*. Сок је указивач на кривца који за то добија награду — соџбину. Соком се истражује кривац не само у Црној Гори него и у Боки. Сок се укрива и без нужде се јавно не указује. Прави сок се не издаје.

Комунице су егзистенцијални извор за живот и борба за њих је повод за међусобне сукобе ужих и ширих братственичко-племенских група. Под притиском нужде све је јачи притисак сиромашнијих слојева за диобу комуна. Умјесто путем освјештаних обичајно-правних норми, „комунски“ сукоби се често расправљају грубом силом. 15. VI 1852. године Жупљани се жале предсједнику Сената Перу Томову да им Озринићи чине зулум због катуне у Ливеровићке ливаде, да тамо издижу прије њих, обрћу оружје на њих и зову у помоћ грабане, да су се жалили у Мостар и да су им за својих 50 оборили 300 жупских колиба

(*Записи* XVIII — 1937, 249). А у исправи од 17. новембра 1836. предочено је како су и на који начин Његоши дијелили своје „метехе“ (*Записи* XVIII — 1937, 311).

Његошева преписка приказана у напису Д. Д. Вуксана (*Записи* XIX — 1938, 1—14 и 65—76) открива Његошове опште мишаоне преокупације, прожете рационалистичко-просвјетитељским идејама, начелно значајне за филозофију права. „Истина је“, каже Његош у писму Осман-паши од 5. октобра 1844. године, „да су неки Црногорци убиваоци, грабитељи и мамитељи, али их необуздана и дивља сила турска нагони, па и јуначка невоља... оволико народа сабило се у овим горама, готово од свуда затворено“. Борба са страним завојевачом је, стога, природно право Црногораца, неправдоу установљено силом и људским законом треба оборити силом. Клин се клином избија. Но, напредак народа не постиже се само оружаном борбом, већ и процватом науке и просвјете, онда када народ „... почне излијегати своје просвијетљене и вијерне синове, који ће га умјети бранити не само оружјем него и пером умним...“ (писмо руском конзулу Гагићу од 6. децембра 1831). За постављање реда и успоставу државе као израза тога реда у заосталој средини потребна је гвоздена рука. Кривац треба да искуси казну, јер „... без сваког каштиговања кривца како би се држало правосуђе и били могло остати правитељство снажно“ (писмо Гагићу од 31. марта 1839). Гостопримство је закон за сваку црногорску кућу „... која неби жељела да се изложи подругивању народа“ (писмо Которском поглавару од 29. новембра 1844. године). Освета је закон за Црногорце који своју част бране. Ко за увреду своје части равном увредом не врати „... постаје предметом подсмјеланија у овом народу“ (писмо гјен. Турском од 19. фебруара 1843). Бокељи су спојени са Црном Гором као душа и тијело, „... један народ и дух, један обичај и језик и један без другога не може ни живјети ни умријети...“ (Посланица Бокељима од маја 1848).

Рубрика „Историјска грађа“ у 1938. години наставља објављивање изворне грађе из епохе владика Саве и Василија и епохе владике Петра I (*Записи* XIX — 1938, стр. 29—37, 96—104, 159—166, 227—234, 293—301, 356—361 и *Записи* XX — 1938, 40—45, 97—113, 164, 177, 236—246, 298—309, 367—374). Грађа је проблемски разноврсна; прворазредан је материјал за изучавање рабања и настанка модерног казног, облигационог, стварног, заложног, брачног и насљедног права у Црној Гори. Садржи исправе о издавању у наполицу имовине Цетињског Манастира, о сметању Манастира у посједу имовине, о зеленашким пословима Манастира и багателном откупу заложених земаља од његове стране. Ова грађа упућује и на отпор осиромашеног сељаштва Манастиру: захватају се црквена имања, појединци грабе да им црква врати баштину, црква се спори са појединцима који

на манастирској земљи подижу куће, дужници траже да им црква одложи исплату дуга. Насртај на свој посјед црква је прогласила не само за тежак преступ већ и за неопростиви гријех који повлачи конкретне људске и, нарочито, застрашајуће више — божанске санкције. Поводом већ поменутог спора Цетињског Манастира са Медовићима који су притисли црквену земљу, ово становиште цркве је најпотпуније изложено у исправи од 12. новембра 1748. године: „А бјеху два брата Медовића Перо и Вукосав; а они не кћеше послушат Владику, ни земљу но се опет населише код Манастира под клетвом архијерејском и заруком збора црногорскога. Бог же не даде им плода, но бише безчедни васи, дондеже помријеше токмо остаде Перо и Вукосав. Кад они видјеше на себе Божију казан приступише у манастир . . . иштуште прощченије и паки приписаше баштину цркви која се зове по њих надимку Медојевина“ (*Записи XIX — 1938, 34*). Исправе у *Записима XIX* и *XX* односе се, даље, на расправљање заоставштине, умире крви, отмице и куповине жена, препросијабу дјевојака. У брачним пословима је „неред“, попови вјенчају кума и куму, тетку и сестрића, распуштене жене се жале на неисплаћену остојбину и „замуку“ у мужевљевој кући. Економски емигранти напуштају породице и распуштају се од жене. Распуст брака је мање ствар мужа и жене, а више ствар братственичких група које стоје иза њих, што доводи до немира и сукоба између ових група. Иако не јавно, бива да лупеж, из бојазни од теже, религиозне казне призна дјело на исповиједи попу. Тако се и крадљивац брава Крста Андрина Вукићевића с Љуботина „исповиједи на духовну“ код попа Гаврила Куљаче и призна крађу. Сад Љуботињани траже да им поп откаже лупежа, а он извјештава 21. јуна 1814. владику Петра: „Богме га казат нећу, колико да не бих погину“ (*Записи XX — 1938, 367*).

За оцјену законодавно-правног стања у Црној Гори у првој половини XIX вијека, које није друго до израз једног примитивног аутократског самодржавља, значајна је оцјена коју му је дао руски конзул Гагић приликом боравка у Црној Гори 1832. године: „Закони њихови (црногорски — П. С.), не могу се назвати грађанским, већ прости и вољни као за првобитно стање човјека. Правитељство . . . потпуно одговара простоти овога народа“ (Д. Д. Вуксан, Гагићева мисија у Црној Гори, *Записи XIX — 1938, 135*).

Богишићеве опаске о Даниловом законик у објављују *Записи XX — 1938* (стр. 73—83). Материјал је припремио за штампу пољски научник С. Боровски. Ријеч је о анкети о примјени појединих одредби Даниловог законика у свакодневној пракси. Полазећи од своје познате концепције о обичајном праву као примарном извору права, чија је моћ свеобухватна, Богишић је на основу анкете дошао до закључка да је Законик у пракси, углав-

ном, остао без примјене, да га је надвладала сила обичајног права па да је, изузимајући неколике његове одредбе, остао без практичне вриједности. Ово Богишићево мишљење, с обзиром на каснија истраживања, постало је спорно.¹⁰

Попис албанског обичајног права из 1894. године — Закон Леке Дукаћинца, у припреми С. Боровског — репродукован је на страницама *Записа XX — 1938* (стр. 137—150). Овај попис, рађен по казивању Сокол Баца, албанског првака из Груде, доставио је тадашњем црногорском министру правде В. Богишићу окружни капетан у Подгорици Ј. Лазовић. Уз Лека-Канун Р. Космајца¹¹, познати кодекс К. Дјечова издат у фрањевачкој штампарији у Скадру 1913. године, те Закон Леке Дукаћинија по Марк Садику¹², ово је четврта верзија Лека-Кануна. Скраћена је, прилично „осавремењена“ и лишена непосредности и свјезине свога произвора.

Студија С. Боровског о остојбини као посебном праву жене у Црној Гори, послје мужевљеве смрти, приказана је у напису Р. Ј. Д-а (*Записи XX — 1938*, 190—191). Износ остојбине одређен је у Даниловом законнику и зависи од времена које је удова провела у браку до мужевљеве смрти. У доцније доба висина остојбине обично се одређује договорно између удове и мужевљевих наследника.

Судска пракса у другој половини XIX вијека превазилази објективизацију кривичног дјела, субјективна компонента у њој све више је наглашена. За одмјеравање казне од све битнијег значаја су олакшавајуће и отежавајуће околности. Одлуком Сената од 24. септембра 1865. године осуђен је Мило Жутков на 6 година тамнице. Ово стога што је у освети убио Пера Павићева, стрица Илије Маркова који му је убио синовца. Сенат узе у обзир да је Иво извршио убиство „у љутини и јаду“, с обзиром да је видио кад му је Илија убио синовца, мртвومه му нос откинуо и очи извадио (*Записи XX — 1938*, 184).

Књига XXI *Записа — 1939* (стр. 37—44, 97—112, 170—179, 233—246, 298—301, 357—368) садржи изворне исправе из доба владике Петра I, значајне за приватно право (прилози цркви, наплата дуговања, јемства, пречекуповине). Ова, и већ поменута грађа из XVII—XIX вијека, наводи на фундаменталне закључке у погледу основице правног стања у Црној Гори тога доба. Својина и посјед, службености као права „укоријењена у туђој ствари“, нијесу довољно издиференцирани, узајамно се консу-

¹⁰ В.: П. Стојановић, Међусобни односи и међуутицаји законских прописа и обичајног права..., 321—350.

¹¹ Лека-Канун Р. Космајца објављен је у *Годишњици Н. Чупића*, књ. XXI, 210—220.

¹² Il Kanun di Lekë Dulagjini, secondo la versione di Mark Sadiku, Studi e testi. Giuridica N. 1, Roma 1943, 273, 279.

мирају. Очигледна је тенденција њиховог посебног дефинисања у смислу развијеног приватно-својинског друштва. Право својине на непокретној имовини још није потпуно, на имовини имају право и други. Она је оптерећена у корист ближике и мергинаша (правом пречекуповине у њихову корист за случај продаје некретнина, правом попаше у прилог сељана и сродника после скидања фрута са њих и др.). Код таквог „крњег“ права својине и наслеђство, које је иначе најпоузданије мјерило за оцјену развитка својинских односа, непотпуно је. Као што се види из изворне грађе, са непокретном имовином тестирају „саморанци“ чији је дом пред угасом. Мимо њих, у кућној заједници, обично се врше завјештања покретном имовином — личном особином која припада задругару независно од његовог права на удио у заједничкој кућној имовини. Скупним кућним иметком и правом на удио у комунским испашама, гори и води не може се располагати, они иду неокрњени са кољена на кољено, на њима нема наслеђивања у савременом смислу, смјењују се једино плодоуживаоци. Наслеђство је, иначе, као и код других примитивних друштава, оптерећено персонализмом, оно није чиста имовинска сукцесија, сљедовање у имовинске односе оставиоца, преко личности наслеђника продужава се, у неку руку, и личност претка (наслеђник наставља култ славе и домаћег огњишта, он је ту да би његовом претходнику имао ко име споменути, на њега прелазе личне обавезе оставиоца — обавеза да свети и сл.). Карактеристично је да су бројни тестатори у прилог Цетињског Манастира поријеклом из Боке, што значи да су приватно-својински односи тамо више одмакли, имовина је индивидуализирана, па је и могућност тестаменталног располагања потпунија.

Политичка и друга интересантнија писма из доба владике Петра I (преписка с Аустријом, Русијом, приморским поглаварима, Цариградом, херцеговачким митрополитом, Турцима, брбанским и херцеговачким племенима), вриједна за дипломатску историју Црне Горе и њен међународни положај, објављена су у *Записима* XXII — 1939 (48—53, 114—120, 168—176, 230—242, 297—304, 351—366). Сукоби Црногораца и Бокеља, самовољства Црногораца који су навикли да своје право прибављају силом, евентуално путем заједничког колективног суда — станка, а не редовним судом, изазивају честе спорове између њих: Нико Мариновић из Котора жали се 18. априла 1827. године да му Мато Синанов из Војнића пријети због неке пушке коју је Мариновић примио на оправку. „И ја сам му“, пише Мариновић, „говорио да ме зове судом ћесарскијем, а он не кће, него силом и пријетњом. Него молим вас, да ме не страши... да ми не пријети... у рђаве ријечи бива свађа, а у свађи шака, а у шаки рана, а у рани смрт...“ (*Записи* XXI — 1939, 39—41). противно одредби Петровог законика да се самовољни убица осуди на смрт, умир

крви се, и послије ступања на снагу Законика, доста често врши „по куштуму земаљском“. 20. септембра 1828. године 24 главара и главарска сина умирише Доњокрајце тако што судише и „сенцијаше“ главу Думеље Илина, тј. главу Доњокрајску, „на 133 и два гроша“, као што је цијена за сваку главу у епархији владице Петра. Андрићи даше за ову главу три дионице баштине и странке „... на вјечни мир осташе...“. Главари исто одлучише да се онај ко разурни овај умир има прогнати из племена и „... да му све узмемо... ка и разурнику свега нашег племена“ (*Записи ХХИ — 1939, 98—99*). Умир, дакле, врше главари — представници јавне власти, на начелу имовинског обештећења — „вражде“, репресија против преступника је мјешовита приватна и јавно-правна.

Црногорци, иако имају много цркава, по запажању страних путописаца, нијесу тако побожни, хришћански закон међу њима „тешко је потонуо“, више су склони празновјерицама и пороцима него својој православној вјероисповијести са којом су слабо упознати. Тога мишљења је и поп Стефан у једном недатираном писму владици Петру I: „А видите лијепо кудијен (се — П. С.) ови зли народ обратио на мместо богомолства и закона християнскога и страха божега обратили на свако дјело богомрскоје и серцем и језиком и мислију, теке како ће облегат и обесчестит свештенически чин и своју вјеру и закон“ (*Записи ХХИ — 1939, 233, 234*).

„Стара писма“ у *Записима ХХИ — 1939 (91—97)* доносе писма проф. Косте Војновића Ј. Сундечићу. Војновић припрема опширнији рад о Општем имовинском законнику и стога тражи информације од Сундечића о правосудним приликама у Црној Гори. Посебно га занима број капетанија и окружних судова, као и то: „... да ли свака и која парница буд казнена, буд цивилна долази пред Књаза“.

Скупина Богишићевих биљежака из 1873. године, под насловом Разреди и слојеви у народу објављена је у припреми С. Боровског (*Записи ХХИ — 1939, 76—83*). Појам „јачица“ и „људска породица“, у овом материјалу, одређијен је са више елемената, ту су многобројност братства или задруге, јунаштво и памет људи који се у њима рађају, у доцније доба ту је и богатство. Главарска кућа, уосталом, не може бити сасвим сиромашна, с обзиром на околност да само главарство доноси са собом неку корист. „Љуцак“ човјек треба уз то да је смион и карактеран. Осим на јачицу и нејачицу, народ се дијели на праве племенике који се, макар били најгори, држе за нешто више од приселица. У доба племенске анархије јачица је притјешњивала и гњавила нејачицу. Обичај је да се људи обраћају за савјет угледним кућама које држе за неки „... депозитаријум правде и власти“. Треба се женили из боље и гласитије куће, ђевојка се може дати и у нижу кућу. Циганин нема *ius conubii* (право

да се жени Црногорком), нема ни право на удио у комуни. У Црној Гори је раније била у обичају егзогамија, тек се сада Дрекаловићи почеше женити између себе. Посињења — адопције готово нема, јер оно доводи туђина у род. Код диобе комуница главари имају исти дио као и прости племеници.

Записи се баве и откупом и прибирањем изворне грађе која се налази у приватним рукама код појединаца у Црној Гори и у Приморју. Часопис, стога, у броју од фебруара 1939. године отвара рубрику: Документа у приватним рукама. У оквиру ове рубрике (*Записи* XXI — 1939 (179—184, 246—250, 301, 250, 301, 313, 372—374); *Записи* XXII — 1939, 242—248, 304—309, 366—370) објављена је драгоцену грађу о приватно-правним пословима из XVIII и XIX вијека (закупи некретнина, купопродаје, залози, покретне и непокретне имовине, залагање оружја, насљеђа, крвни умир). Исправе објашњавају процес трансформације обичајног у државно право, процес подизања обичаја на степен закона у мјери у којој тај обичај одговара интересима снага заинтересованих за стварање државе.

Једна од мјера репресије против Црногораца који праве изгреде у Приморју јесте затварање которског пазара од стране тамошњих аустријских власти. Ова мјера, с обзиром на њихову зависност од Котора, особито погађа Црногорце. Аустријске власти у Боки траже да Црногорци за преступе почињене на њиховом подручју одговарају пред судом у Котору, односно пред судом у мјесту извршења кривичног дјела. Но, Црногорци нерадо иду пред аустријске судове и као свједоци, а још нерадије као кривци. Од тога има главобољу и црногорска власт. Владика Петар I, коме су дојадила стална акта которских власти са позивима појединим Црногорцима ради њиховог свједочења и са слушања, извјештава 30. августа 1826. године которског поглавара да му је „преко мјере трудно“ излазити у сусрет захтјевима которског суда. Каже да би он требао имати нарочите људе да позивају Црногорце које је, уосталом, тешко наћи, јер су „между овим каменитим горама распршени а позиву се не одазивају и траже дангубе“ (*Записи* XXV — 1941, 200). Какав је узамјамни правни саобраћај између двије државе, од којих аустријска има развијени правни живот а црногорска је на прелазу из родовско-племенског у државно стање, и на који начин аустријске власти, када им је то у интересу, хоће да користе мјесне црногорске обичаје, објашњава случај са Марком Мрковим из Бајица, који се поби са неким аустријским солдатом у Котору 15. децембра 1827. године. У знак одмазде которски поглавар затвори пазар, одузе Црногорцима затеченим на пазару оружје, задржа таоце и од владике Петра I затражи да упути у Котор „Мерка Маркова“ да одговара пред судом као оптужени. Карактеристично је да которски поглавар инсистира на колективној одговорности племена за преступнике из своје средине: „... ако

ја отговарам за све ово Окружије... и једно от тамошњијех обществвах отговара за све своје житеље“. Позива се на изјаве Црногораца да ће свака кнежина јемчити за дјела својих житеља. Обећава оптуженом да „наказаније... неће бит њему задано штаповима, ни с другим муканама свирјепијема, но с простим и прекратким арештом“. Поглавар је очигледно био упућен колико казна тољагањем као бешчастећа казна може да застрашујуће дјелује на Црногорце. Спор је најзад ријешен тако што је Марко Мрков пошао у Котор, издржао казну од 24 часа затвора, али у друштву два Црногорца који су заједно и солидарно са њим издржали тај дан затвора (Р. Ј. Драгићевић, *Једна слаба „сатисфакција австринском војнству“*, *Записи XXI — 1939*, 154—160). Иза кривца, и пред страним судом, стоји његов братственички или сеоски колектив.

У напису „Парохијске књиге у Црној Гори“ (*Записи XXI — 1939*, 287—289) Р. Ј. Драгићевић саопштава податке о вођењу регистара рођених у Црној Гори. Објављује два текста извода рођених из друге половине XVIII вијека. Допушта могућност да су парохијске књиге вођене и у доба владике Василија, умрлог 1766. „Ситни прилози“ у *Записима XXI — 1939* (стр. 313—316) доносе два писма попа Василија Поповића упућена црногорским главарима 1837. и 1838. из Будве, гдје је Поповић прогнан због оптужбе за ванбрачни преступ. Пада у очи да поп за своје оправдање нуди вађење мазије, против кога се доказа црквени врх иначе упорно бори. Указује на свемоћ „јачице“ у Црној Гори, јер „... да сам ја има у Црну Гору десет братах, неби се мене рекло, но ја бих носио капу на криво...“

Случај калуђера Димитрија Перезића из Паштровића обрађен је у напису Д. Д. Вуксана (*Записи XXII — 1939*, 24—27). На овај случај Вуксан се враћа и у *Записима XXV — 1941* (стр. 1—2). Због купљења прилога у Русији, Перезић би оптужен од аустријских власти за велеиздају и стога побјежа у Црмницу. Плашећи се аустријских репресалија — затварања приморских пазара, а свакако и смутњи које би Перезић могао изазвати у Црмници — владика Петар I, посланицом упућеном Црмничанима 21. III 1822. године, тражи да се калуђер протјера из Црмнице. Ко то не послуша биће проклет и одлучен од цркве. Привржени свагдашњим, вјековима утврђеним нормама о гостопримству, Црмничани одговарају владици Петру да би по црногорским законима издавање једнога ускока било не само срамота већ и гријех. Подсјећају владика Петра да је и он сам дао уток Смаил-бегу Османгићу 1810. године, кад је овај добјежао из Подгорице у Црну Гору, склањајући се од зулума Мустај-паше и Тахир-паше. Владика је, иначе, вјешто користио међусобне несугласице и сукобе пограничних турских поглавара. Гостопримство је светиња коју су Црногорци указивали не само „... судитима ћесарскијема“ него и скадарским и подгоричким

Турцима. Стога Црмничани држе Перазића као поштена човјека кога прогоне на правду божју пријатељи далматинског епископа Краљевића и више би „... вољели да сва наша нахија пропане и да у огањ пође...” но да се њему нешто деси. Раскорак и сукоб између традиционалних норми гостопримства, укоријењених код обичног народа, и става црногорског господарског врха, који се у овом случају руководи ширим државним разлозима, очигледан је.

19 писама пећких патријарха упућених Зећанима из XVIII је и XIX вијека (*Записи XXII — 1939, 34—47 и 107—113*). Одnose се на постављање попа Бошка за протопопа подгоричког, на додјелу инорија поповима на купљење владичарских прихода, прибирање бира и милостиње. За политички став Пећке патријаршије у то вријеме значајно је писмо патријарха Арсенија од 7. децембра 1726. године, упућено свештенству у Зеги којим им, под пријетњом проклетства, забрањује да иду код црногорског владике Данила: „И немојте који из тога вилајета к владици Данилу за какав посао да иде јер ако чујемо, хоће онај чловјек клетву дочекати...”.

Богишићев судски поступак у Црној Гори (попис из године 1873), у обради С. Боровског, појавио се у *Записима XXII — 1939* (стр. 76—93 и 147—158). Ова Богишићева анкета о судском поступку у склопу је предуготовних радњи за израду Општег имовинског законика. Њена садржина односи се не само на судски поступак у Црној Гори већ и на поступак у сусједним земљама, посебно у Албанији и Херцеговини. Судски поступак пред народним судовима садржи озбиљне примјесе старинских — „архаичних установа“: поступак је јединствен, кривична и грађанска процедура нијесу издиференциране, тек се назиру њихови обриси. Затвореност племенско-братственичких колектива, одговорност колектива за поступке својих припадника отежавају изналажење кривца и његово подвођење правди. Дејство и моћ рационалних доказа ограничени су, што даје простор за ирационалне доказе (клетву, саклетвенике, некад и Божји суд), односно за призивање божанских и трансценденталних сила да оне изречу правду.

Међуплеменским односима у Брдима, чији је историјат посебно интересантан и досад научно недовољно објашњен, бави се Вл. Влаховић (*Записи XXII — 1939, 122—126 и 184—189*). Свако племе има „... свога родоначелника, своје светковине, завјетине, своје племенске комуне, шуме, цркве и др.“, што је основа за наглашену индивидуалност и искључивост брдских племена. За разлику од Црне Горе, Брђани нијесу никад покренули неку заједничку акцију и организовали општи напад на Турке. Правом пречекуповине непокретне имовине у корист једноплеменника, лишавањем иноплеменника права на удио у комуну, што је све санкционисано Општим имовинским закоником, брдска

племена су се опирала продору туђина у свој род. Отуда код сваког брдског племена посебне карактерне особине.

Исправе у *Записима* XXII — 1939 (стр. 176—183) махом су из епохе Црнојевића (XV вијек). Односе се на међе грудске и подгоричке, међудржавне везе Которана и Црнојевића, границе државе Црнојевића, међе метагушке, цуцке и рибанске, међе цркве комске, бјеличке, бајичке и поборске границе. Предмет ових исправа је подјела планине Бостур и ограничавање манастирских баштина. Међе атара појединих насеља и крајина, у средњовјековном праву, производе озбиљне последице са гледишта колективног јемства: ако се не зна убица или штетник, за убиство одговара насеље на чијем је подручју оно извршено, односно штета учињена.

У доба књаза Данила у Црмници, након узајамне свађе, жена уби мужа мотиком по глави и закопа га. Имали су двоје малољетне дјеце. Жену оптужише Сенату. 14-естогодишњи син свједочи против мајке. Сенат осуди жену на смрт, с тим да је „... њезина породица објеси на црмнички пазар и нека виси 3—4 дана на изглед и примјер народу, а ову дјецу, нека их стриц прими доклен се радње и оружја прихвате.“ Оваје је карактеристичан начин извршења казне и обезбјеђења њеног застрашујућег дјеловања. Жена се вјеша и оставља да виси на пазару „за изглед другима“. Смртну казну над њом извршава колективно њен род. Како се смрт над женом не може извршити стријељањем, сенатори предложише да се она објеси или каменује. Књаз Данило, који је присуствовао суђењу, одлучно одби каменовање: „Пројте се људи каменовања, то је гадно и чути, а камо ли гледати: нећу ја тога више у моју земљу...“. Ово суђење објавио је В. Врчевић, скоро 20 година послје догађаја, у алманаху „Дубровник“ за годину 1870. Штампали су га *Записи* XXII — 1939 (стр. 248—253).

Стање православне цркве и положај хришћана у сусједним турским крајевима заузимају прилично простора на страницама *Записа*. У рубрици „Стара писма“ (*Записи* XXIII — 1940, 37—41), у редакцији Д. Д. Вуксана, објављена су четири писма рашко-призренског митрополита Мелентија. Установљена 1789. године, Рашко-призренска митрополија има под својом јурисдикцијом округе Призрен, Косово Поље, Метохију, Зету, Албанију, Нови Пазар и Пријепоље. Писма су с краја XIX вијека и упућена су Попу Јефтимију и православним хришћанима у Скадру. Три од њих односе се на попа Мића, који се завадио са својим парохијанима у Враки код Скадра, због стана и плате, и напустио их. Владика пријети попу Мићу и тражи да се врати међу парохијане у Враку, иначе „... нека чува говеда“. Врачанима савјетује да попа Мића приме, јер су га они и изабрали, а владика га заполио за њих „до смрт(и) Мићове“. Четврто писмо од 11. јуна 1889. године адресовано је на православне хри-

шћане у Скадру: владика одбија да рукоположи Јована Штиркића за свештеника у Скадру, иако то тамошњи православци траже. Разлог одбијања је што Штиркић није „у чест“, односно није по вољи Турцима и Латинима. Ова писма, како примјеђује Вуксан, потврђују да Мелентије „... није успио да научи добро српски језик и ако је преко 40 година био митрополит српске Митрополије“.

Рад Р. Ј. Драгићевића „Уговор Св. столице с књажевином Црном Гором 1886 године“ и текст уговора првог конкордата између римске курије и једне словенске православне државе публиковани су у *Записима* XXIV — 1940 (стр. 13—26 и 83—93). Са гледишта положаја и устројства католичке цркве, посебно са гледишта брачног права и јурисдикције у брачним пословима за припаднике католичке вјероисповијести, овај докуменат је од примарне важности. Територијалним ширењем послје Берлинског конгреса, Црна Гора је добила и неки број католика (по сумарним процјенама у њој је тада било од 5—8 хиљада католика). У циљу уређења њиховог положаја, књаз Никола је био принуђен да среди своје односе са Ватиканом, тим прије што је морао знати да је католичка црква, не тако ријетко, коришћена као експозитурa интереса великих сила на Балкану. Конкордатом је зајемчена слобода исповиједања католичке вјероисповијести у Црној Гори. Сви католици подложни су јурисдикцији архиепископа барског, који у црквеним пословима зависи непосредно од Св. столице. Прије него именује архиепископа, папа је дужан да о личности кандидата обавијести црногорску владу, да се види има ли политичких или грађанских сметњи за такво именовање. Архиепископ полаже заклетву вјерности црногорском књазу. Архиепископ барски је слободан у вршењу послова црквене службе: споразумно са црногорском владом у својој дијецези установљује парохије, поставља парохе и, такође споразумно са црногорским властима, поставља свештенике и учитеље који врше вјерозаконско обучавање омладине у државним школама. Одредбом чл. 9 Конкордата влада признаје ваљаност брака међу католицима, као и пуноважност мјешовитих бракова, закључених пред католичким свештеником по црквеним законима. Члан 10 одређује да брачне спорове између католика, осим ствари које су резервисане за грађански суд, суди архиепископ барски. Код мјешовитих бракова, црногорска влада не смета супрузима да се споре и суде код истих архиепископа. По оцјени В. Новака, Конкордат представља успјех књаза Николе. Обновом Барско-дукљанске архиепископије, он је извео католике у Црној Гори испод аустријског протектората, што је озлоједило бечку владу и њену дипломатију.

Прекомјерно празновање и расипништво о празницима, које је сиромашни и упропашћава народ, горући је проблем не само у Црној Гори већ и у њој обичајно сродном Приморју. Борба

против ове појаве актуелна је у XIX вијеку на обје стране. Користећи духовни утицај Цетињске митрополије у Приморју, тамошњи главари траже њену интервенцију и помоћ. Тако, писмом од 10/22. априла 1808. године „делегат од Будве“ конте Зановић обавјештава владика Петра I да се Будвани о поменима и погребу „ровинају“ (упропашћавају — П. С.) трошковима и трпезама, удужују се и потроше „колико би (се могла — П. С.) сва чељад издржават цијелу годину“. Будући је то у домену његове архијерејске а не „мирске“ власти, Зановић моли владика да искоријени овај „богомрски“ обичај. Владика му одговара да је и он против ових „разоритељних обичаја“, па да их је у земљи и досад јавно сузбијао (*Записи XXIV — 1940 — 60*).

Катунска племена и Приморци су у скоро сталном сукобу око зимских пасишта у Боки. Комуннице изнад Доброте су предмет спора између Залажана и Његуша, с једне, и Доброћана, с друге стране (*Записи XXV — 1941, 131*). Овакве појаве навеле су которског окружног капетана Пајтонија да декретом од 14. I 1822. уреди режим коришћења зимских пасишта у Боки од стране његушке и цетињске стоке. Декретом је утврђено да ни људи ни стока из Црне Горе не могу силазити „без биљета“ у аустријско приморје. Уређен је редосљед и начин коришћења зимских пасишта у Приморју од прногорске стоке, рокови издига и здига, правци њеног кретања, мјеста гдје ће стока зимовати (*Записи XXIV — 1940, 109—110*).

Литература о односима Црне Горе и Албаније оскудна је; односи сусједних брдских и албанских племена, блиских не само по географском положају већ и по сродности њихових друштвено-економских структура, нијесу довољно научно обрађени и озбиљна су празнина у нашој науци уопште, а на страницама *Записа* посебно. Ту празнину дјелимично допуњава Р. Ј. Драгићевић документованом расправом о малисорским бунама 1910. и 1911. године (*Записи XXIV — 1940, 144—159, 202—222, 274—289*) и изворном графом на ту тему, коју објављује у *Записима XXV — 1941* (стр. 42—56). Узроци малисорских буна и масовног исељавања Малисора у Црну Гору, на почетку овога вијека, леже у нападима младотурака на аутономију и вјековне повластице сјеверноалбанских племена. Народ се није могао преконоћ приклонити једном новом режиму који га лишава давно стечених привилегија (ослобођења од војне службе и плаћања пореза) и права да се управља по свом традиционалном обичајном праву.

Чињеница да су у Законику владике Петра I (правило 11) отмица жене иза жива мужа и грабљење дјевојака инкриминисани као особито тежак преступ који је запријеђен најтежом казном (прогонством из земље и пљенидбом имовине) наводи на помисао да је ова појава у Петрово доба актуелна. Но, она није искоријењена ни у доба владике Рада. Отмице је било не

само између Црногораца већ и између Црногораца и Бокеља, што је изазивало спорове између црногорских и бокељских власти. Тако, окружни поглавар из Котора јавља владици Раду 6. фебруара 1835. године да је Буро Станков Беклић уграбио Крстињу Радовић из Грбља. Тражи да се Крстиња врати оцу, а Буро као отмичар казни. На ово писмо владика је одговорио поглавару 14. II 1835. године — да се Крстиња исповиједила и за Буром добре воље пошла. Иако је отмичаре „по овдашњем закону казнио, Крстињу не може повратити родитељима јер је већ у брак са Буром ступила“. Ради се о привидној отмици, уз сагласност невесте, према којој се народ и закон толерантно односе (Д. В., Отмица у доба владике Рада, *Записи XXIV* — 1940, 252, 253).

Као аутократа — врховна власт књаз је овлашћен и да отпусти митрополита у Цетињу. Непосредно послје смрти књаз Данила, књаз Никола је отпустио владика Никанора Ивановића овим лаконским писмом на француском језику: „Част ми је, Монсењеру, да Вас известим да нисте више Владика на Цетињу. Ваше отсуство на погребу покојног Књаза Вашег Добротвора, узрок је Вашег отпуштања. Забрањује Вам се да понесете собом ма какав предмет који је својина цетињске цркве...“ (цитирано из књиге В. Борђевића *Црна Гора и Аустрија*, Београд 1924, 159-у *Записима XXIV* — 1940, 186—187). Ова документација оспорава мишљење Д. Д. Вуксана да је митрополит Никанор сам дао оставку (*Записи XV* — 1936, 272).

Рубрика „Ситни прилози“ (*Записи XXIV* — 1940, 249, 251) излаже библиографски попис радова Д. Д. Вуксана о Његошу. У разним сталним и повременим публикацијама Вуксан је писао 135 пута о владици Раду, што је још једна потврда особито, богатог и несебичног доприноса уредника *Записа* развоју научне мисли у Црној Гори.

У пракси црногорских судова у првој половини XIX вијека, заклетва — права клетва — доказ је од искључиве вриједности и неопоречиве снаге. Санкција за кривоклетство пријети основним вриједностима племенског човјека. Међу те вриједности првенствено је мушки пород, преко кога род наставља да егзистира. Тешко ће се неко заклету криво на мушку дјецу. Тако је заклетвом расправљен и ријешен пред Народним судом, 4. VIII 1822. године, спор Милоша Дамјанова и Убљана око баштине зване Брекиња. Главари ћеклићки одлучише да се заједно „...шест Убјанах на шест мушко њих дјеце, да је баштина Брекиња њима од њиховијех старијех остала и да су је они радили као своју“. Пошто се тако Убљани заклету, баштина остаде њима (*Записи XXV* — 1941, 39).

Прилог Б. Бурђева, Казне и глобе у Црној Гори Скендер-бега Црнојевића (*Записи XXV* — 1941, 93—97), писан на основу турских извора, објашњава казнени систем у доба Црнојевића.

Овај систем прожет је средњовјековним српским, народним обичајним и турским правом. Готово сва друга црногорска канунама односи се на глобе и казне. Карактеристично је да казне градирају, зависно од имовног стања преступника. За прељубу коју учине „невјерници“, мушко и женско, плаћају новчане казне чија висина зависи од њиховог имовног стања. Казне тјелесном осакатом за имовинске преступе и казне батинањем предвиђене су како у доба Црнојевића тако и у српском средњовјековном праву. Жена која се проституише, у доба Скендер-бега, бива батинана. Истој казни изложен је и преступник који дирне или пољуби туђу жену. Чупање браде или косе („мехоскубина“ из Душановог законика) запријеђено је новчаном казном. За убиство, ко не би био кажњен смрћу, плаћа „крварину“, чији је износ зависан од убициног имовног стања. Покраба коња запријеђена је одсијецањем руке. Крађе између блиских сродника кажњавају се батинањем. Код одређивања и изрицања казне основно руководно начело је законитост. Нико није овлашћен да повриједи закон. Кривица се мора доказати судом. Кадији је запријеђено казном ако не казни преступника.

Комплексна анализа „Објављенија“ митрополита Петра I Црногорцима од 14. августа 1804. године (*Записи XXV — 1941, 167—168*) може да доведе до значајних закључака у погледу односа Црне Горе и Русије и рабања дипломатско-конзуларне службе у Црној Гори почетком XIX вијека. Посебна је вриједност „Објављенија“ за оцјену питања примјене Петровог законика и за поступак приликом рјешавања односа с елементом иностраности између Црногораца и Бокеља. Владика јавља Црногорцима да је цар руски Александар I уредио конзулат у „цесарокралјевском“ граду Котору и за конзула именовао рускога владелина Мазуревског, а то „... за одбрану и за сваку потребу и пристојну помоћ нашу и свега нашега црногорскога и брдског народа...“. Будући да конзул представља рускога цара, „... нашега заштитника и покровитеља...“, владика налаже Црногорцима да поштују и слушају конзула, јер су његове наредбе на корист унутрашњег мира Црне Горе и мира између Црногораца и цесарских судита (поданика — П. С.).

Под тачком другом „Објављенија“ забрањено је Црногорцима и Брђанима да јавно или тајно иду у Котор и друга мјеста Боке прије него се јаве руском конзулу. Тачка три одређује да ниједан Црногорац или Брђанин не смије од „судита цесаревих“ тражити самовољно ни једну ствар, већ судом „... како и у нашем Законику изговара...“. Нека своје разлоге прикаже Црногорском правитељству, које ће писати руском конзулу у Котор, а овај аустријској влади која треба да позове Црногорце и да им „... да праведни суд“. На исти начин „Правитељство Црногорско ваља да одговара и да чини суд цесарскијема суди-

тима...“. Нека свако мирно иде на которски пазар, а напаст и кривицу која му се учини нека прикаже руском конзулу.

Два су интересантна прилога из казног и имовинског права у рубрици „Ситни прилози“ (*Записи XXV — 1941, 186—187*). Како је изгледао поступак помиловања и како је издржаван затвор у доба владике Рада види се из одлуке Сената од 11. марта 1832. године: Радован Ј. Рајовић из Дола за почињена дјела (из одлуке се не види која је дјела учинио) заслужио је смрт. Но, како је „крвно дјело“ извршио прије „... него што су господа русинска (Вучићевић и Вукотић) у Црну Гору дошли...“ и „из своје превелике милости...“, Сенат га је „... помиловао... са животом и одсудио, да исти Радован има платити педесет цекина за глобу и карате, и док те динаре не плати, да има сједити у гвожђу, а кад плати да се пусти и ослободи“. Пошто Радован плати глобу и карате пустише га кући стим „... ако га забедоше Павићевићи (вјероватно увријебени — П. С.) икад, да их има сва земља изгорјети и из наше земље ископати“. Савременим мјерилима узето, овдје се ради о замјени смртне казне не затвором већ глобом, што значи да је казна затвора у то доба изузетна. Занимљиво је да је тамница, уколико ју је било, комбинована и са везивањем у гвожђа. Одлука има и елементе помиловања, с обзиром да ју је потврдио владика Раде — тада архимандрит који, као духовни поглавар, обично није судјеловао код изрицања смртне казне. Друга исправа садржи одлуку коју је суд изрекао у селу Равни, у Морачи, 12. новембра 1842. године, а односи се на практичну примјену установе права пречекуповине непокретне имовине. Спор око земље Велише Јованова у Осретку, која се продаваше, ријешен је тако што је земља досуђена Бошку Мињину, с обзиром да је Шћепан Петров као близика продавца није могао откупити. Но, ако Шћепан, он или његово дијете, буде могао откупити ову земљу од Бошка, он то може учинити „од данас до 40 година“.

Писмо војводе и сенатора Миљана Вуковића из Васојевића од 8. јула 1864. године упућено је црногорском конзулу у Скадар Јовану „Фацлику“. Повод за ово писмо су несређени аграрно-правни односи у Васојевићима шездесетих година прошлог вијека. Војвода Миљан извјештава конзула да Мујтефти паша призива у Сјеницу васојевићке главаре и не признаје границу у Васојевићима „... коју су конзули од независими јевропејски великих двора ограничили...“. Тражи од народа да плати данак царски, а уз то за аге „... иште четвртину...“. Народ пристаје да плати царску дацију, а на четвртину од берићета агама „извангранична сиротиња“ неће никад пристати, макар до буне дошло. На крају војвода тражи од конзула да протестује гдје види да је прилика (*Записи XXV — 1941, 236—237*).

„Историјска грађа“ у *Записима XXV — 1941* (стр. 241—243) доноси значајне исправе с краја XV до краја XVII вијека. Међу њима је даровница Ивана Црнојевића манастиру Врањини од 1469. године. Господар Иван приложи манастиру „... село Забес са васеме међама и правинами“. Ову даровницу потврди син Иванов „... Скендер Бег Ивановић“. Оснивање Манастира Цетињског потврђено је исправом Ивана Црнојевића од 4. јануара 1485. Докуменат је испуњен подацима о имовини коју Црнојевић приложи манастиру, њеним међама, о имунитету манастирске имовине, о „општежитију“ и манастирској управи. Исправа је вриједна за истраживање феудалних и полүфеудалних односа на имовини Цетињског Манастира. Трагови српског средњовјековног права у статусу овога манастира свјежи су и јако присутни.

*
* * *

Широки спектар проблема, постављених, дјелимично и ријешених, на страницама *Записа* отворио је пут за обраду не само правне већ и политичке, економске и културне историје — основних претпоставки за општу историју Црне Горе и научни захват и њену прошлост. Ово је првенствени допринос часописа, који омогућава да се сада могу правити и озбиљније синтезе о појединим проблемима. Тај допринос је од тим веће вриједности ако се има у виду да су *Записе* уређивали људи рођени крајем прошлог и почетком овога вијека, који су и сами аутентични свјedoци једнога друштва, још увијек прожетог озбиљним родовско-патријархарним рецидивима у друштвеној свијести, што је доприносило свјезини презентираних грађе и непосредности утисака о њој. Иако су његови сарадници, како каже Д. Д. Вуксан, с малим изузетком, искључиво Црногорци, часопис је излазио из локалних оквира, у њему је нашао мјесто правни живот и осталих југословенских народа, на његовим страницама обрађивана су и достигнућа савремене европске правне доктрине и праксе.

У обради правних, аутентично црногорских, питања *Записи* нас компаративно упознају са законодавним и правним животом антике и савремених народа и обавјештавају о значајнијим историјско-правним публикацијама које се у њихово доба јављају у Југославији. Заједно са *Правним зборником*, који напредо издаје група подгоричких правника, часопис поставља темеље за општу правну културу и савремену историјско-правну науку у једној заосталој средини, оптерећеној деградираним родовско-племенским и државно-аутократским наслеђем. На грађи и проблематици отвореној у *Записима* школован је научни

кадар, васпитана је генерација научних радника сада ангажованих у тумачењу црногорске историје. Захваљујући и њима, Цетиње је постало културни и научни центар. Правном грађом богата, ова публикација, боље него ишта друго, оспорава схватање, од кога није имун ни градитељ модерног црногорског Законодавства В. Богишић, да Црна Гора прије појаве ОИЗ-а није имала законодавних радњи већег теоријско-практичног значаја.¹³ „У цјелини узев, *Записи* представљају крупан културни догађај у историји Црне Горе. Поред тога што је на њиховим страницама сабрано неопцењиво благо архивске грађе која је тако постала доступна научној јавности, поред тога што су преко многих значајних историјских и правно-историјских студија и расправа освијетлили поједине догађаје, појаве па и читава раздобља, *Записи* су веома много помогли развоју младе књижевности у Црној Гори која се од 1929. године почиње развијати у социјалном смјеру“.¹⁴ Основна, и данас актуелна, порука *Записа* јесте да се само на изворној грађи могу избјећи извртања догађаја и доносити поуздани судови у историјској и историјско-правној науци.

Када би се имао основни увид у изворну документацију објављену у *Записима* било би мање „правне“ романтике и „egoise“, која се и данас јавља на страницама наших сталних и повремених научних и научно-информативних публикација. Тамо читамо да је у црногорском друштву владала слобода и равноправност, људи који држе задату ријеч, не лажу нити се криво куну, благовремено враћају дугове, доследно поштују туђу својину, нетолерантно се односе према искоришћавању туђег рада — ствара се нимбус око личности главара, познатих изјелица и зеленаша. У угледним публикацијама износе се ноторне, и по посљедицама веома озбиљне нетачности да „До Законика књаза Данила црногорско право не познаје институцију тјелесног кажњавања ни смртну пресуду“ (Црногорска академија наука и умјетности, *Гласник* III, одјељење умјетности, књига 1, Титоград 1976, стр. 97). Данилов законик, донијет 1855. године, правно је уобличио настанак црногорске државе, па би логична посљедица овакве тврдње била да је држава у Црној Гори изузетак од правила, она би наводно била стварана и створена безконфликтно, односно без насиља чији је највиши израз смртна казна. У ствари, црногорска држава створена је употребном окрутних средстава, праћеном смртним осудама њених противника, о ко-

¹³ Прије ОИЗ-а, по Богишићу, у Црној Гори посве нема „...закона о предметима грађанског права“, јер „...оно неколико одређења Данилова законика 1855... која говоре о какву предмету грађанског права, изашла су готово посве из употребе, ако су фактички икад у живот била ступила“ (В. Богишић, *op. cit.*, 42).

¹⁴ Н. С. Мартиновић, *Развојак штампе и штампарства у Црној Гори 1493—1945*, Београд 1965, 160.

јим осудама има безброј података како у законодавним радњама (Петров законик, Закони отачаства) тако и у судској грађи далеко прије Даниловог законика. Грађа из *Записа*, надаље, не оставља сумње у то да је црногорско друштво, нарочито у XIX вијеку, разједињено, нагризано унутрашњим противрјечностима, и да је то друштво дубоке социјалне неправде. Иза братственичко-племенске солидарности и формално-правне једнакости у доба државе крила се крута стварност фактичке неједнакости, главарске самовоље, глади, развлашћивања и крајње пауперизације масе сиромашног сељаштва, исељавања и економске емиграције, зеленашења и богаћења имућнијег слоја. Морал и етика богатијих све више се разилазе са морално-етичким вриједностима већине сиромашних. Становништво се истребљивало у суровој борби против Турске и против природних недаћа на своме брдовитом и крајње оскудном животном простору. Убиства и свађе, кривоклетства, лажна свједочења, крађе, „неред“ у брачним односима, ванбрачни преступи и слични „правни“ пороци, о којима има безброј података у изворној грађи и уредбама црногорских власти — нужан су пратилац таквог објективног стања.

Данас, свакако, с обзиром на нове услове и нове резултате у науци, поједина питања третирана на страницама *Записа* изискују ревизију и другачији методолошки приступ. Неки радови су „дјетињство“ науке и не иду даље од фактографије и дескрипције. *Записима*, ту и тамо, недостаје социолошка димензија, иза правног обичаја и правне норме не виде друштвене одnose. Нијесу сасвим отпорни на романтичарски занос у оцјени историјских догађаја. Акрибија код излагања грађе није потпуна, понекад не можемо бити сигурни у аутентичност објављене исправе. То је свакако посљедица и племенитих настојања редактора часописа да сачувају и у што краћем времену учине доступним науци што већу количину изворних података. Објективно узето, ове слабости су концесија слабостима времена у коме су *Записи* настали. Све то не може поколебати закључак о њиховом пионирском значењу за нашу правну историју.

Особити прилог *Записа* историји права, не само у Црној Гори већ и ван ње, има тим већу вриједност ако се има у виду стање у нашој савременој историјској науци. Историја права у њој донекле је запостављена, и жртва је интимно укоријењеног схватања да је само политичка историја права историја. А то је једна од битних слабости југословенске историографије. Њене непосредне посљедице могу да доведу до једностране и површне оцјене основних научних проблема и свођења историје као науке на ниво „складишта података“.¹⁵

¹⁵ М. Прос, Постоји ли криза историје, Политика од 15. X 1977, Београд, стр. 14.

Dr Petar Dj. Stojanović

L'HISTOIRE JURIDIQUE SUR LES PAGES DE ZAPISI
(1927 — 1941)

— Esquisses pour l'histoire de droit monténégrin —

R e s u m e

L'héritage qui est resté après les »Zapisi« a une signification décisive pour l'histoire juridique du Monténégro et il est une contribution sérieuse à l'histoire juridique générale. Au Monténégro et à ses régions voisines, particulièrement dans l'Albanie du nord, on trouve de traces vives d'institutions, surpassées depuis des siècles chez les peuples européens plus développés. Sur ce matériel direct et frais de cette région, où se croisèrent et se heurtèrent de différentes cultures et de différents systèmes juridiques, les peuples plus civilisés acquièrent un aspect »sur leur enfance« et prennent connaissance de leur chemin d'évolution qui les a amenés jusque celui d'aujourd'hui — d'un plus haut degré de civilisation. Ici se rencontrèrent le droit coutumier des Slovènes et le droit romain-byzantin, les institutions juridiques de l'Est s'entrelacent avec celles de l'Occident, le droit du chérifat se mêle avec les uns et les autres. Cette symbiose spécifique dans la vie juridique du Monténégro et celle de l'Albanie du Nord a donné une création originale connue seulement ici.

L'auteur présente d'une manière concise le matériel juridique publié dans les »Zapisi« et il installe ce matériel, vu sa signification, comme une esquisse pour l'histoire de droit monténégrin. Il voit la contribution initiatrice de la revue dans le fait que les »Zapisi« ont rendu public la documentation authentique considérable de l'histoire de droit, ont établi et partiellement résolu, une chaîne d'essentiels problèmes historiques et juridiques en attirant l'attention du public scientifique de l'intérieur et de l'extérieur sur cet espace »plein d'héritage de l'arrière époque«. Une génération entière de savants d'après la guerre a fait ses études se basant aux écritures des »Zapisi«. Dans l'ambiance monténégrine arriérée, accablée d'un héritage tribal et de parenté ainsi que d'un héritage d'état-autocratique, cette revue a essentiellement contribué à la fondation de la culture juridique générale et à la science historio-juridique contemporaine.

A vrai dire, certains articles dans les »Zapisi« sont assez au niveau élémentaire, l'acribologie lors de la publication n'est pas complète partout, plusieurs questions y posées cherchent une révision et un autre accès méthodologique. Mais tout cela ne trouble pas la conclusion générale que, la qualité et la quantité du matériel et des ouvrages publiés dans les »Zapisi« sont si importants qu'aucun sérieux homme de science ne pourrait pas s'engager aux recherches de l'histoire de droit au Monténégro sans les consulter.